

KUR'ÂN ÂYETLERİ IŞIĞINDA LİSAN-I KÂL İLE LİSAN-I HÂL LISÂN AL-QÂL AND LISÂN AL-HÂL IN THE LIGHT OF QUR'ANIC VERSES

Muhyettin POLAT

Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Van, Türkiye
Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Van, Turkey
ORCID: 0000-0003-4294-7748- m.plt_65@hotmail.com.

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Polat M. (2026). Kur'ân Âyetleri Işığında Lisan-ı Kâl ile Lisan-ı Hâl. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71-381-399

Polat, M. (2026). Lisan al-Qâl and Lisan al-Hâl in the Light of Qur'anic Verses. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*. 71, 381-399

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: January 24, 2026/24 Ocak 2026

Accepted/Kabul Tarihi: March 3, 2026/3 Mart 2026

Published/Yayın Tarihi: March 25, 2026/25 Mart 2026

Pub Date Season/Yayın Sezonu:

Issue/Sayı: 71

Pages/Sayfa: 381-399

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Muhyettin POLAT).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Arapça'da “dil” anlamını en kapsamlı biçimde ifade eden kavramlardan biri olan “el-lisân” (اللسان), İslâm ahlâk düşüncesinde insanın hem bireysel hem de toplumsal sorumluluklarını şekillendiren temel bir unsur olarak kabul edilmektedir. Lisan, lisan-ı kâl ve lisan-ı hâl olmak üzere ikiye ayrılır. Kişinin duygu ve düşüncelerini sözlü olarak ifade etmesi lisan-ı kâl, dile getirilemeyen içsel hâllerin tavır, davranış ve görünüş aracılığıyla dışa vurulması ise lisan-ı hâl olarak ifâde edilir. Bu araştırmanın temel problemi, İslâmî literatürde lisân-ı kâl ve lisân-ı hâl kavramlarının anlam ve kapsamlarının yeterince sistematik biçimde ele alınmamış olmasıdır. Çalışma, bu problemi tefsir anabilim dalı çerçevesinde Kur'an âyetleri üzerinden inceleyerek konunun tefsir ilmiyle olan doğrudan bağlantısını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmanın özgün yönü, söz konusu kavramları yalnızca insanî iletişimle sınırlamayıp akıl ve idrak sahibi olmayan varlıkların iletişimini de kapsayan ilahî bir bağlamda değerlendirmesidir. Araştırma, nitel araştırma yöntemiyle Kur'an, hadis, tefsir ve tasavvuf kaynaklarının karşılaştırmalı analiziyle yürütülmektedir. Çalışma sonucunda, lisân-ı kâl ve lisan-ı hâlin insan ve diğer varlıklar arasındaki iletişimi mümkün kılan ilahî bir lütuf olduğu sonucuna ulaşılması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kavl, Lisan- Kavl, Lisân-ı hâl

Abstract

The term (اللسان), one of the most comprehensive expressions denoting “languages” in Arabic, is regarded in Islamic moral thought as a fundamental element shaping both the individual and social responsibilities of the human being. Language is conceptualized in two forms: *lisan al-qâl* and *lisân al-hâl*. The verbal articulation of one's thoughts and emotions constitute *lian al-qâl*, whereas the outward manifestation of inexpressible inner states through attitudes, conduct, and appearance is described as *lisân al-hâl*. The principal problem addressed in this study is that the meanings and scopes of *lisân al-qâl* and *lisân al-hâl* have not been examined in a sufficiently systematic manner within the Islamic scholarly tradition. The study aims to analyze these concepts through Qur'anic verses within the framework of the discipline of tafsîr, thereby demonstrating their direct relevance to exegetical studies. The originality of this research lies in its evaluation of these concepts not merely within the limits of human communication, but also within a divine context encompassing forms of communication attributed to beings devoid of rational consciousness. Employing a qualitative research methodology, the study conducts a comparative analysis of primary sources, including the Qur'an, hadith literature, classical tafsîr works, and Sufi texts. It is anticipated that the findings will demonstrate that *lisân al-qâl* and *lisân al-hâl* constitute a divine endowment that enables communication between human beings and other forms of creation.

Keywords: Tafsîr, Qawl, Lisân al-Qâl, Lisân al-Hâl

Giriş

Cenâb-ı Allah'ın insanoğluna bahsettiği en büyük nimetlerden biri olarak kabul edilen “lisan”, bireyin kendini ifade etme, anlam oluşturma ve sosyal ilişkiler kurma süreçlerinde merkezi bir konumda yer almaktadır. Sosyal bir varlık olan insan, iletişim ihtiyacını anlatma ve anlama edimleri üzerinden gerçekleştirir; bu da ancak “lisan” aracılığıyla mümkün olur. Bununla birlikte insanoğlunun sahip olduğu “lisan”, vahiy kaynaklı metinlerde özel bir anlam alanına sahiptir. Bu bağlamda lisân-ı kâl ve lisân-ı hâl, insanın sözlü ve fiili iletişim biçimlerini ifade eder. Bununla birlikte Kur'an'da canlı ve cansız varlıklara nispet edilen iletişim biçimleri, hakikî değil metafizik ve mecazî bir düzlemde ele alınmakta olup, bu çalışma bu iletişimi ilahî irade ve kudretin tecellisi bağlamında değerlendirmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de insanın “ahsen-i takvim” üzere yaratıldığına işaret edilmekte (el-İsrâ, 17/70; et-Tîn, 95/4) ve bu üstünlüğün bir yansıması olarak ona beyan, yani konuşma ve ifade etme kabiliyetinin verildiği belirtilmektedir (er-Rahmân, 55/4). Beyan kabiliyeti, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerden biri olarak kabul edilmiştir. Bu çerçevede “lisan”, yalnızca bir iletişim aracı olmanın ötesine geçerek, insanın bilgi aktarma ve sosyal düzen inşa etme süreçlerinin merkezinde konumlanmaktadır. İslâmî kaynaklarda “lisanın” doğru ve yerinde kullanımına yapılan güçlü vurgu, bu nimetin aynı zamanda bir sorumluluk alanı olduğunu da göstermektedir. Bu bağlamda “lisan”, hem bireysel ahlâkî hem toplumsal düzeni şekillendiren belirleyici bir unsur olarak değerlendirilmiştir.

Lisan kelimesi, sözlük olarak dil, lügat, mesaj, dilin kuvveti, yaralayıcı söz, övgü, mektup, tebliğ, bildirmek, konuşmak gibi anlamlara gelmektedir (İbn Manzûr, trs: XIII, 384-387; Mustafa vd., trs: 824-825). Ayrıca “lisan”; konuşma, tatma, yutma, gıdaya ulaşma organı ve konuşulan dil anlamına da gelmektedir (Ma'lûf, trs: 721). Dil bilimcilerden İbn-Berri (ö. 582/1187)'ye göre “lisan” terimi, söz ve risale; İbn Side (ö. 458/1066)'ye göre ise dil, söz, konuşma dili, anlatım ve lügat anlamlarına gelmektedir (İbn Manzûr, trs: XIII, 384-385). İstilahî anlamda ise “lisan” farklı şekillerde tarif edilmiş olmakla beraber en yaygın tarifi, bir milletin konuştuğu ve iletişim için kullandığı araç demektir (Cevherî, h. 1430: 1035; İsfahânî, trs: 739).

İnsanoğlunda iletişim kurma isteği çok güçlü ve arzu edilen bir olgudur. Bu iletişimi sağlamak için en önemli araç lisandır (Peterson, 2009: 61). Lisana verilen en önemli unsur ise “nutuk”dur. Yani konuşma kabiliyetine sahip olma özelliğidir. Bazı İslâm âlimleri, bu özelliğin, Kur'an-ı Kerim'de: “عَلَّمَهُ الْبَيَانَ” (er-Râhman, 55/4) “*Alleme hü'l-beyan*” âyetinde geçen “beyân” kavramıyla ilgili olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre Cenâb-ı Allah, insana konuşma kabiliyetini, yani onun içinden geçen duygu ve düşüncesini başkalarına aktarabilmeyi öğretmiştir. Çünkü insan, beyân (konuşma yetisi) sayesinde kendisine verilen ilim ve bilgi ile diğer canlılardan farklı kılınmıştır. Âyet-i kerimde geçen “*Alleme hü'l-beyan*” ifadesinden bir kısım İslâm alimlerine göre lügatlerin tevkifi olduğu ve Cenâb-ı Allah tarafından insana öğretildiği anlaşılmaktadır (Razî, h. 1401: XXIX, 88; Beydâvî, 1418: V, 170; Kurtubî, h. 1427: XX, 113-114; Alûsî, h. 1353: XXVII, 99).

Lisan ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında pek çok konuda olduğu gibi “lisanın” kaynağı ve ortaya çıkışı konusunda da dil bilimcileri ile İslâm âlimlerinin farklı açıklamalar yaptıkları görülmektedir (Aydın, 2011: 95-115). Her toplumda olduğu gibi İslâm kültüründe de “lisanın” menşei meselesi merak uyandırmış; bu çerçevede çeşitli tartışmalar yapılmış ve farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşler hem dilin mahiyetine ilişkin değerlendirmeleri hem de İslâm düşüncesinin bilgi ve kültür anlayışını yansıtmaları açısından önem taşımaktadır (Aydın, 2011: 97). Müfessir Fahrreddin er-Râzî, (ö. 606) lisanın kaynağına ilişkin ihtilafları sistematik biçimde özetleyerek lafızların manaya delaleti konusunda dört görüş zikretmiştir. Buna göre birinci görüş, lafızların Allah'ın vaz'ı ile manaya delalet ettiği yönündedir. İkinci görüş, lafızların insanlar tarafından vaz' edilmesiyle manaya delalet ettiğini savunur. Üçüncü görüşe göre lafızların bir kısmı Allah'ın, bir kısmı ise insanların vaz'ı ile manaya delalet eder. Dördüncü görüş ise lafızların bizatihi yani kendiliğinden bir manaya delalet ederler. Ancak bu son görüş zayıftır. Çünkü eğer lafızlar kendiliğinden bir anlam taşımış olsaydı, zati delaletleri arasında bir fark olmayacağından diller arasında hiçbir ayrılığın olmaması ve herkesin her dili anlaması gerekirdi. Ayrıca milletlerin çoğalmasıyla diller de çoğalmaz ve farklılaşmazdı” (Razî, h. 1149: I, 181-182).

Konu bağlamında literatüre bakıldığında akademik olarak konumuzla doğrudan veya dolaylı biçimde ilişkili olan çeşitli yüksek lisans, doktora tezleri ve akademik makalelerin kaleme alındığı görülmektedir. Bu çalışmaların bazılarında burada kısaca temas etmekte fayda mülâhaza etmekteyiz:

Bu çalışmalardan biri, Bayram Kanarya'nın “*Kur'an ve Hadislerde 'Dil' Olgusuna Genel Bir Bakış*” başlıklı makalesidir. Bu makale, konumuz bakımından dikkat çekici tespitler içermektedir. Söz konusu çalışmada; Kur'an'ın farklı diller gerçeğine yaptığı vurgu, insanlığın tanışma ve kaynaşmasına işaret eden “teâruf” (tanışma) kavramı, vahiy dilinin Arapça olması, Kur'an metninde çeşitli lehçelerin yer alması ve diller arasındaki farklılıkların Allah'ın ayetlerinden biri olması gibi temalar ele alınmaktadır. Ayrıca her peygamberin kendi kavminin diliyle gönderilmesi, hadislerde farklı dil olgusu, Arap yarımadası ve çevresindeki siyasi ve kültürel coğrafyanın dil haritası değerlendirilmektedir. Bunun yanında Hz. Peygamber'in Zeyd b. Sabit'ten Süryanice öğrenmesini istemesi örneği üzerinden dil öğreniminin pratik ve diplomatik boyutuna dikkat çekilmektedir. Çalışma, sahih çizgiden sapma

örnekleri ile dillerin faziletine veya yerilmesine ilişkin uydurulan rivâyetleri de ele alarak meseleyi bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmektedir (Kanarya, 2019: 13-36).

Aysun Çelik, “Kâinata Hikmet Nazarıyla Bakmak: Ma’arifnâme’de Lisanıhâl Örnekleri” başlıklı çalışmasında, Ma’arifnâme’de yer alan işaret-i lisân-ı hâl örneklerini incelemiş ve eserde on farklı varlığın “hâl dili”nin temsil edildiğini tespit etmiştir. Yazarın değerlendirmesine göre bu varlıklar; “bâd-ı nesîm (rüzgâr), verd (gül), nergis, bülbül, hamama (güvercin), tavus, horoz, hüthüt, baykuş ve kelb (köpek) şeklinde sıralanmaktadır. Yazar, söz konusu unsurların her birinin metinde sembolik birer anlatım aracı olarak kullanıldığını; kâinattaki canlı ve cansız varlıkların, sahip oldukları nitelikler üzerinden insana hikmet telkin eden bir lisan ile konuşturulduğunu ortaya koymaktadır (Çelik, 2018: 560-580).

İsmail Aydın, “Kur’an Perspektifinden Dillerin Kökeni Meselesi” adlı makalesinde, dilin kökenine ilişkin yaklaşımları ele almakta; ıstılah anlayışı, ıstılahı savunanların delilleri, tevkif anlayışı ve tevkifi savunanların delilleri üzerinde durmaktadır. Bununla birlikte yazar, konuyu incelerken ağırlıklı olarak Abbad b. Ebî Hâşim el-Cübbât (ö.331), (İbn Cinnî ö. 392), İbn Fâris (ö 395), Ebû Bekir el-Bâkılânî (ö.403), İbn Hazm. (ö.438), Fahreddin er-Râzî (ö. 606) ve Cüveynî (ö.681), gibi ilim adamlarının görüşleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. (Aydın, 2011 95-115).

Konu ile ilgili bu çalışmalara benzer başka çalışmalar da yapılmıştır. (Bunlara benzer yapılan bazı çalışmalar kaynak kısmında belirtilmiştir) Bu çalışmamızda, bunlardan farklı olarak “lisan” olgusunun, sadece kendisine konuşma kabiliyeti verilen akıl ve idrak sahibi (insan, cin ve melek) gibi lisan-ı kâl sahibi olan varlıklara münhasır olmadığını, aynı zamanda akıl ve idrak sahibi olmayan canlı varlıklar (hayvanlar) ile cansız (cemâdât) varlıkların birbiriyle olan iletişimlerini sağlayacak bir iletişim türünün olup olmadığını tespit etmeyi amaçlamaktayız. Bu doğrultuda yaptığımız araştırmalar neticesinde elde ettiğimiz bilgilerden, “lisan” kavramının sadece lisan-ı kâlden ibaret olmadığını, bunun yanı sıra, “insanın, içinde ve gönül dünyasında hissettiği ancak “lisan-ı kâl” ile ifade edemediği bir şeyi görünüş, tavır ve davranışlarıyla muhataba aktarılmasını sağlayan bir hal lisanının da var olduğu tespit edilmiştir. Bu hal lisanı, insanların rûh hallerini, duygularını ve içsel deneyimlerini, doğrudan sözlü ifadelerle değil, davranışları, tavırları ve görünüşleri aracılığıyla muhataplarına iletmelerini sağlayan bir iletişim biçimidir.

Ayrıca Kur'an-ı Kerime baktığımızda, Cenâb-ı Allah'ın ilm-i ilâhîsine has bir hitap tarzıyla: Meleklerle (el-Bakara, 2/30; el-Enfâl, 8/12), yere ve göğe (el-Fusilet, 41/11-12), dağlara, kuşlara (el-Sebe, 24/10), Hz. Nuh'un tufan suyuna (el-Hûd, 11/44), Hz. İbrahim'in ateşine (el-İbrahim, 24/69), akıl ve idrak sahibi olmayan hayvanlara (el-Nehl, 16/68-69) ve cansız varlıklara (el-Zilzâl, 99/5) yaptığı hitaplar, “lisan-ı hâl” veya durum konuşmasının birer örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bunların hiçbirisi sözlü bir konuşma lisanı değildir (Yazır, 1979: 316-317; Ateş, 1982: 54-56; Deniz, 2011: 95-97). Çünkü Ontolojik açıdan vahiy, Allah'ın kelâm sıfatına dayanmakta olup lafızla sınırlı değildir. Nitekim sözlük ve Ansiklopedilerde, lisan-ı hâl, sözlü ifade olmaksızın bir durumun veya fiilin anlam taşıması şeklinde tanımlanır (Erginli, 2006: 308; Demirci, 1997: 216-218) Bu çerçevede, akıl ve konuşma yetisine sahip olmayan varlıklara yönelik ilâhî hitapların lisan-ı-hâl kapsamında değerlendirilmesi mümkündür; ancak vahyin bütünüyle lisan-ı hâl olarak nitelendirilmesi doğru değildir. Bu durum “Lisan” kavramının (her iki türü) insan ve diğer varlıklar için çok önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Lisanın bu önemi, birçok ilim ve bilim adamını, “lisan” kavramının mahiyetini, faydasını, zararını ve hangi anlamları ihtiva ettiğini öğrenmeye ve bunların üzerinde çalışma yapmaya sevk etmiştir. Ancak bugüne kadar “lisan” kavramıyla ilgili yapılan çalışmaların birbirinden bağımsız ve müstakil birer çalışma olarak yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmaların bizim istifâdemiz noktasında her birinin elbette ayrı ve önemli bir değeri vardır. Bizim çalışmamıza ışık tutan bu çalışmalarla ortak paydamız aynı olsa da bu makalemizde “lisan-ı kâl” ile “lisan-ı hâl” kavramlarının mukayeseli olarak bir arada ele alınması, çalışmamızı kapsam, içerik ve bütünleyiciliğiyle müstakil olarak yapılan diğer çalışmalardan farklı kılmaktadır. Bu farklılık da çalışmamızın aynı zamanda önemini ve orijinalliğini göstermektedir. Böylece lisan ile olan iletişim sadece akıl ve idrak sahibi varlıklar arasında değil, aynı zamanda akıl ve idrak sahibi olmayan canlı ve cansız varlıklar arasında da farklı biçimlerde gerçekleşmektedir. Bu çalışmanın literatüre katkısı, lisanın, her tür varlıkla iletişimi sağlayan evrensel bir organ olabileceğini ortaya koyarak, iletişim anlayışımıza farklı bir bakış açısı kazandırmaktır.

1. Literatür Taraması

Bazı Arap dilbilimcilerinin sözlük eserleri incelendiğinde, “lisân” kelimesinin, türevleriyle birlikte, birçok farklı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu kelimenin klasik Arap sözlüklerinde dar bir semantik alana sahip olmadığını; aksine çeşitli bağlamlarda farklı anlamlar ifade ettiğini göstermektedir. Lisan kelimesinin bu farklı anlamlarına bazı örnekler verilebilir.

1. Lisan “لِسَانٌ” kelimesi, Arapça “لَسَنٌ” “l-s-n” kök harflerden türemiş olup “dil” anlamına gelmektedir. “لَسَنٌ” fiilinin çoğulu “لَسَنُ السُّنِّ وَالْبَيْتَةِ” “lusunun, elsunun, elsinetun” şeklinde gelir (Fîrûzâbâdî, h.141: IV, 429).

2. Lisanın yaralayıcı ve onun kuvveti anlamında kullanılması: “اللسان أي الجارحة وقوتها” “el-lisan, yani “yaralayıcı ve onun kuvveti” demektir. Lisanın yaralayıcılığı ve kuvveti onun nutkunu/konuşmasını ifâde eder. Çünkü lisanın nutku, bazen kırıcı ve yaralayıcı olmaktadır (Cevherî, h. 1430: 1035; İsfahânî, trs: 840; İbn Manzûr, trs: XIII, 385; Ma'lûf, trs: 721). Lisanın yaralayıcılığı Kur'an-ı Kerim'de de onun kuvveti anlamında kullanılmıştır. Hz. Musa'nın dilinden: “واخْلُ غُدَّةَ مَنْ لِسَانِي” “Dilimin düğümünü çöz” (el-Taha, 20/27) âyetinde geçen “غُدَّةٌ” “uktadan” kelimesi ile dilindeki düğümünden, dilin “nutku” kast edilmiştir ki o da dildeki konuşma kuvvetidir. Çünkü “nutuk” dilin konuşmasındaki kuvvettir (İsfahânî, trs: 740). Lisanın yaralayıcı özelliğini, Şair Yakup el-Hamdûnî (Ö. X. yüzyıl / XI. Yüzyıl), bir şirinde şöyle dile getirmiştir:

“جَرَّاحَاتُ السِّنَانِ لَهَا التِّيَامُ * وَلَا يَلْتَأَمُ مَا جَرَّحَ اللِّسَانُ”

“Kılıç yarası kaynar iyileşir. Ancak dilin yarası kaynayıp iyileşmez.”

Şair Zühre b. Ebî Selmâ (ö. yaklaşık m.s.10.-11.yüzyıllar) ise lisanın yalnız kırıcı ve yaralayıcı olmadığını; tam aksine insanı tamamlayan, mükemmelliğini sağlayarak anlaşılır haline getiren, onu diğer canlı ve cansız varlıklardan farklı kılan değerli ve elzem bir organ olduğunu şöyle dile getirmiştir:

“لِسَانُ الْفَتَى نِصْفٌ وَنِصْفٌ فُؤَادُهُ * فَلَمْ يَنْقُ إِلَّا صُورَةُ اللَّحْمِ وَالْدَمُ”

“Kişinin yarısı dili, diğer yarısı da onun kalbidir; Geriye ise ancak et ve kandan bir sûret kalır” Meylanî, h. 1324: 3). (ö.1346).

Bu konuda Hz. Ali de: “Eğer lisan olmasaydı, insan başıboş bırakılmış bir hayvan veya sadece kalıba dökülmüş bir suret olurdu” ifadesini kullanmıştır (Râzî, h. 1401: XXII, 46) Müfessir Fahrettin er-Razi ise *Mefatihi'l-gayb* adlı tefsirinde, hadis olarak zikrettiği: “المرء كشيء، لسانه في جوفه” “Kişi, lisanının altında saklıdır” sözüyle insanın ancak lisanıyla insan-i kâmil olabileceğini belirtmiş ve Hz. Âdem'in meleklerle olan münazarasında, üstünlüğünün ancak nutku sayesinde gerçekleştiğini ifade etmiştir (Râzî, h. 1401: XXII, 46)

3. Lisanın konuşma anlamında kullanılması: “لِسَانُ الْقَوْمِ أَيُّ الْمَتَكِّمْ عَنْهُمْ” “Lisanu'l-kavmi” denildiğinde “kavmin dili, kavmin konuştuğu dil demektir” (Cevherî, h.1430: 1035; Zemahşerî, trs: 877).

4. Lisanın, Arap lügatı anlamında kullanılması: “لِسَانُ الْعَرَبِ أَفْصَحُ الْبَلَدِ” “Arapların dili en açık dilidir” (Zemahşerî, trs: 877; Ma'lûf, trs: 721).

5. Lisanın kavimlerin lügatı anlamında kullanılması: “لِكُلِّ قَوْمٍ لِسَانٌ أَوْ لُغَةٌ” “Her kavmin bir lügatı var. Yani kendisine özgü bir konuşma dili vardır” (Cevherî, h.1430: 1035; İsfahânî, trs: 840; İbn Mazur, trs: 13/384-385).

Lisanın Kur'an-ı Kerim'de de lügat anlamında kullanıldığı görülmektedir. Buna birkaç âyeti örnek verecek olursak: “فَلَمَّا يَسْرَنَاهُ” “Biz onu (Kur'an'ı) senin diline kolaylaştırdık” (el-Duhân, 44/58) “بَلِّغْنِي” “Arapça bir dille” (el-Şuarâ, 26/195) ve “وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَالْوَلَوَاتِكُمْ” “O'nun âyetlerinden biri de göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin değişik olmasıdır” (el-Rûm, 30/22) buyurulmaktadır. Bu mezkûr âyetlerde geçen “lisan” kelimesi lügat anlamında kullanılmıştır (Beydavî, h. 1418: IV, 24; Merâğî, h. 1365: XXI, 38; Merâğî, h. 1365: XXV, 136). Nitekim Rûm sûresinin 22. âyetinde geçen: “وَاخْتِلَافُ” “dillerinizin değişik olması” cümlesinden, lügatlerin ve nağmelerin farklılığına işaret edilmiştir. Nasıl ki göz, her insanın kendisine has olan şeklini ve simasını diğer insanlardan ayırt ediyorsa; kulak da her insanın kendisine has olan nağmesini ve sesini ayırt etmektedir (İsfahânî, trs: 740).

6. Lisanın fesahat (açıklık) anlamında kullanılması: “لَسْنٌ فَلَانٌ لَسْنَا أَيُّ فَصَحْ” “Falanca kişi akıcı ve açık konuştu” açık konuştu “لَسْنٌ” “Mu ‘allim açık konuştu” (Tehânevî, 1999: II, 1406; Mustafa vd., trs: 824).

7. Lisanın Lisan-ı hâl anlamında kullanılması: “فَلَانٌ تَكَلَّمَ بِلسَانِ الْحَالِ” “Falanca hal dili ile konuştu” yani kişinin, bir şeyi hâl, durum ve tavrıyla beyan etmesi demektir (Ma'lûf, trs: 721).

8. Lisanın ikiyüzlü kişi anlamında kullanılması: “ذُو اللِّسَانَيْنِ” denildiğinde “İki dilli/ikiyüzlü” olan kişi (Zemahşerî, trs: 877; Ma'lûf, trs: 721). Ahmet 1429: III, (2010) anlamını ifâde eder.

9. Lisanın övgü anlamında kullanılması: “لِسَانُ النَّاسِ عَلَيْهِ حَسَنَةٌ” “İnsanlar onu övgü ile anarlar (Zemahşerî, trs: 877; Ma'lûf, trs: 721).

10. Lisanın haber ve mektup anlamında kullanılması: “أَتَانِي مِنْهُ لِسَانٌ” “Ondan bana bir haber, bir mektup geldi” İbn Manzûr, trs: XIII, 384).

11. Lisanın delil anlamında kullanılması: “فَلَانٌ يَنْطِقُ بِلسَانِ اللَّهِ أَيُّ بِحُجَّتِهِ” “Falanca Allah'ın kelamıyla konuştu” (Zemahşerî, trs: 877).

12. Lisanın sivrilik anlamında kullanılması: “سَلَفُوكُمْ بِاللِّسَانَةِ جَدَادٍ” “Sivri dilleri ile sizi incitirler” (Ahzab, 33/19; Zemahşerî, trs: 876).

13. Lisanın yalancı kişi anlamında kullanılması: “المَلْسُونُ” “el-melsûnu” yalancı kişi “Yani söylediğini yapmadığı için insanların dilinde yalancı olarak nitelenen kişi” (Cevherî, h. 1430: 1035; İbn Manzûr, trs: XIII, 387; Ma’Lûf, trs: 821; Mustafa vd., trs: 825) anlamlarına gelmektedir.

14. Lisanın mecâzî (değişmeceli) olarak da birçok farklı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Lisanın mecâzî anlamda kullanıldığına dair birçok örnek verilebilir. Ancak çalışmanın makale niteliği taşıması nedeniyle burada iki örnekle yetinilecektir.

Birincisi: “لِسَانُ النَّارِ” Lisanu’l-Nar “Ateşin dili”, yani ateşin dil şeklinde yükselen sivri ve ince alevli kısmı (Zemahşerî, trs: 877; İbn Manzûr, trs: XIII, 387).

İkincisi: “لِسَانُ الْمِرْزَانِ” “Terazinin dili”, terazinin omzunda bulunan ve terazinin her iki kefesinin dengede olduğunu gösteren dile benzer maden parçasına verilen isimdir (Zemahşerî, trs: 877; Mustafa vd., trs: 824).

İstılâhı anlamda ise “lisan”, bir milletin konuştuğu ve iletişim için kullandığı araç demektir (Cevherî, h. 1430: 1035; İsfahânî, trs: 739). Başka bir ifadeyle, “lisan, düşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanarak başkalarına aktarılmasını sağlayan çok yönlü ve gelişmiş bir dizgedir” (Aksan, 1998: 55). Ayrıca bazı dil bilimciler lisanı: “Ağızda tatmayı, yutmayı ve konuşmayı sağlayan hareketli, uzun bir et parçasından ibaret bir cisimdir” (Mustafa vd., trs: 824). Şeklinde tarif etmişlerdir. Bu tanımdan, dilin insanın yeme içmesinde, yediği içtiği şeyleri yutabilmesinde ve karşıdaki muhataplarına meramını ifâde edebilmesinde çok önemli görevleri yerine getiren bir organ olduğu anlaşılmaktadır. Lisanın bu öneminden dolayı bir kısım İslâm âlimi: “الرَّءُ بِأَصَاغِرِهِ قَلْبُهُ وَلِسَانُهُ” “kişi, en küçük iki organıyla kişidir” ifadesiyle, kişinin kalbi ve lisanıyla kişi olduğunu (Ahmet Muhtar, h.1429: III,2010). İfâde etmişlerdir. Çünkü insanın meziyeti, fazileti, şerefi ve üstünlüğü (el-İsrâ, 17/70), Cenâb-ı Allah’ın lisana verdiği beyân (er-Rahmân, 55/4) ve kalbe verdiği idrak (el-Kehf, 1/14) ile kaimdir. Çünkü kalp bedeninin merkezi; dil ise kalbin tercümanıdır (Hâkim et-Tirmizî, 2009: 3).

3. Lisan-ı kâl

Arap dilinde lisanıkâl terkinde geçen “kavl” (söz) kelimesiyle ilişkili bir kavram olup sözlü ifade anlamını ihtiva etmektedir. Arap dil bilimcilerinin orijinal sözlük eserlerinde “kavl” kelimesinin temel anlamı “söylemek ve demek” şeklinde tanımlanmaktadır (Halil b. Ahmed, h. 1424: III, 443-444; Cevherî, h. 1430: 977; İsfahânî, trs: 689). Bu bağlamda “lisanıkâl” kavramının söz ve söylem anlamına geldiğini gösteren bazı kullanımlar bulunmaktadır. Örneğin, “الْقَالُ وَالْقَالَةُ” ifadeleri “أَيُّ مَا يُنْشَرُ” “قال يَقُولُ قَوْلًا وَقِيلَ وَقِيلَ وَقَوْلُهُ” “من الْقَوْلِ”, yani “dağılmış ve yayılmış sözler, söylentiler” anlamını içermektedir (İsfahânî, trs: 689) ve “أَيُّ تَكَلَّمَ وَتَلَفَّظَ” “أي تَكَلَّمَ وَتَلَفَّظَ”, yani “konuşmak, bir sözü telaffuz etmek” olarak açıklanmaktadır (Cevherî, h. 1430: 977; Ma’lûf, trs: 663). Bu örnekler, “kavl” kökünün Arap dilinde hem sözün kendisini hem de sözün ifade edilme eylemini karşılamaktadır. Dolayısıyla “lisan-ı kâl” kavramı, söz, söylem ve ifade bağlamında anlam kazanmaktadır. Arapça’da “kale” “قال” fiili ile onun mastarı olan “قَوْل” “kavl” ve diğer türevlerinin Kur’an-ı Kerim’in muhtelif sûre ve âyetlerinde birçok anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanım çeşitliliği içerisinde özellikle “kavl”in “söz” anlamını ifade eden kısmını ele alınacaktır.

Arapça’da “القول” (el-kavl) mastarının çoğulu “أَقْوَال” (ekvâl) ve “أَقْوِيل” (ekâvil) şeklinde gelmektedir (İsfahânî, trs: 689). Bu çoğullardan özellikle “أَقْوِيل” kelimesi, uydurma ve iftira mahiyetindeki sözler anlamında kullanılmaktadır. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de: “وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضُ الْأَقْوَالِ لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ” “Eğer o (Muhammed), bazı sözleri uydurup bize isnat etseydi, mutlaka onu kudretimizle yakalardık. Sonra da onun can damarını keserdik” (el-Hakka, 69/44-47) buyurulmaktadır. Âyette geçen “أَقْوِيل” (ekâvil) kelimesi, müfessirlerin ittifakıyla uydurma ve iftira sözler anlamında kullanılmıştır (Beydâvî, h. 1418: III, 243; Neseфі, h. 1419: V, 534). Dil bilimci âlimlerinden Râgıp el-İsfahânî (ö. V/IX. yüzyılın ilk çeyreği), genellikle konuşma ve sözlü ifâde anlamında kullanılan “القول” (el-kavl) kavramının, bazen de ilhâm anlamına geldiğini söyleyerek bu âyet-i kerimeyi örnek vermiştir: “قُلْنَا يَا ذَا الْقُرْآنِ إِنَّا أَنْتَ نَجِيبٌ وَإِنَّا أَنْتَ نَجِيبٌ فِيهِمْ حُسْنًا” “Ey Zülkarneyn! (Onlara) ya azap edersin ya da kendilerine güzel davranırsın” (el-Kehf, 18/86). el-İsfahânî, âyette geçen “قُلْنَا” “kultnâ” ifadesiyle Zülkarneyn’e yöneltilen hitabın, sözlü bir konuşma şeklinde olmadığını; bunun ilhâm yoluyla gerçekleşen bir hitap olduğunu ve bu nedenle “kavl” (söz) kavramıyla ifade edildiğini belirtmektedir (İsfahânî, trs.: 688). Müfessirler arasında bu hitabın mahiyeti konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Fahreddin er-Râzî (ö. 313/925), buradaki “kavl”in vasıtasız, doğrudan bir hitap olduğunu ifade ederken (Râzî, h. 1401: XXI, 168). Kurtubî (ö. 671/1273), Zülkarneyn’in peygamber olması hâlinde bu hitabın vahiy yoluyla, peygamber olmaması durumunda ise ilhâm yoluyla gerçekleşmiş olabileceğini belirtir (Kurtubî, h. 1427: XIII, 373). Neseфі (ö. 671/1273) ve Merâğî (1883-1952) gibi müfessirler ise söz konusu hitabın ilhâmî bir nitelik taşıdığı görüşünü benimsemişlerdir (Neseфі, h. 1419: II, 317; Merâğî, h. 1365: XVI, 16-17).

3.1. Kur'an'da kal (lisan-ı kâl) Kavramının Anlam Alanı

Kur'an-ı Kerim'de "kavl" kelimesinin söz anlamında kullanıldığına dair birçok âyet mevcuttur. Bunlardan üç âyeti örnek vermekle yetineceğiz. Birincisi: "إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ" *"Hiç şüphesiz o (Kur'an), çok şerefli bir elçinin sözüdür"* (Hakka, 69/40). Âyette geçen "kavl" kelimesi, Kur'an'ın elçi vasıtasıyla indirilen söz olduğuna işaret etmektedir. İkincisi: "إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ" *"Allah nezdinde İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı; sonra ona "Ol!" dedi, o da oluverdi"* (Âl-i İmrân, 3/59). Bu âyette "قال" "kâle" fiili söz bildiren bir kullanım içerisinde yer almaktadır. Üçüncüsü: "قَالَ هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ" *"Şöyle dedi: İşte bu, benimle senin aramızın ayrılmasıdır"* (Kehf, 18/78). (Karasakal, 2021: 92-99; Demir, 2022: 916--935). Bu âyette ise "kâle" fiili bir beyân ve sözlü ifade eylemini göstermektedir. İşte bu mezkûr âyetlerde geçen "القول" "el-kavl" ve "قال" "kale" kelimeleri "söz" anlamında kullanılmıştır. "Kavl" kavramı ve türevlerinin hadis literatüründe de "söz" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Örneğin bir hadis-i şerifte: "نَهَى رَسُولُ اللَّهِ عَنْ قِيلٍ وَقَالٍ" *"Rasûlullah, kîlu kal'ı (dedikoduyu) yasakladı"* (Müslim, "Akdiye", Hadis No: 1715) denilmektedir. Hadiste geçen "قِيلٍ" (kîl) ve "قَالٍ" (kâl) kelimeleri, gereksiz söz, laf taşıma ve dedikodu anlamlarına gelmektedir (Cevherî, h. 1430: 977; Ma'lûf trs: 633). Burada "kavl" kavramının anlamını ifâde eden "قِيلٍ" (kîl) ve "قَالٍ" (kâl) kelimeleri hem ilahî hitabı hem de insan sözünü ifade eden kavramlar olarak İslâmî literatürde merkezi bir rol oynamaktadır. Ayrıca Kur'an'da geçen ilahî hitaba ilişkin kavl ve benzeri ifadeler Kur'an'ın mana ve lafız birlikteliğiyle Allah'a aidiyetini göstermektedir (Geçit, 2021: 34).

3.2. Kur'an'da Geçen Sıfatlı Kavl Kavramları

İnsanlar arasındaki iletişimi, anlaşmayı ve toplumsal kaynaşmayı sağlayan en temel vasıtalarından biri "kavl", yani sözdür. Kişinin sarf ettiği her söz, onun hem sosyal ilişkilerini hem de hayatındaki başarı veya başarısızlıklarını doğrudan etkileyebilir. Çünkü dil, doğru kullanıldığında hayrın anahtarı olabileceği gibi yanlış kullanıldığında ise kişiyi zarara sürükleyebilecek bir vasıtaya da dönüşebilir. Bu yönüyle söz hem bireysel hem toplumsal sorumluluk taşıyan önemli bir davranış biçimidir. Buna dair Hz. Peygamber'in şu ifadeleri, dilin ne derece hayati bir konumda olduğunu açıkça ortaya koymaktadır: *"Kim bana iki çenesi arasındaki lisanı ile iffet ve namusunu koruma sözü verirse ben de ona cennet sözü veririm"* (Buhârî, "Rikâk", 23) ve *"Özür dilemeni gerektiren bir sözü söyleme!"* (İbn Mâce, "Züht", 15). Bu hadislerde, kişinin konuşurken düşünmesi, ölçülü olması ve muhtemel sonuçları göz önünde bulundurması öğütlenmektedir.

İnsanoğlunun konuşması için kullanılan en genel ifadelerden biri "kavl" dır. "Kavl" kök fiili ve onun muhtelif türevleri Kur'an'da en fazla başvurulan kavramlardan biridir. Bu kapsamda Kur'an'da "kavl" kökü, toplamda 1.728 defa geçmektedir. "قال" "kâle", "قالوا" "kâlu" ifadeleri 945 defa ve isim anlamında, "قول" "kavl" kelimesi, 93 yerde kullanılmaktadır. Emir kalıbında "قُلْ" "kul" ise 326 defa geçmektedir (Demir, 2022: 913). Bu çerçevede kavl kökünün Kur'an'da geniş bir kullanım alanına sahip olduğu görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'e bakıldığında "lisanıkâl" kavramının akıl ve idrak sahibi olan (insan, cin ve melek) gibi canlılar için temel bir ihtiyaç olduğu görülmektedir. Buna dair muhtelif sûre ve âyetlerde, "قال" "kâle" fiilinin türevleriyle beraber yani lisanıkâl ile yapılan telkinlerle ilgili birkaç örnek verecek olursak: Mazi gaib sigasıyla, "قال" (kâle) "söyledi" (Yasin, 36/20), emri hazır sigasıyla, "قُلْ" (kul) "söyle" (İhlas, 112/1), çoğul gaip sigasıyla, "قالوا" (kâlu) "söylediler" (Mülk, 67/9), çoğul emir sigasıyla, "قُولُوا" (kûlu) "söyleyin" (Bakara, 2/136), müzari gaip sigasıyla "يقول" yekûlu, "söyleyecek", müfret müennes gaip sigasıyla "قالت" "kâlet" "bir bayan söyledi" ve "قالت نملّة" (kâlet nemletün) (Neml, 27/18) "bir karınca söyledi" şeklinde ifâdeler kullanılmaktadır. Bu ifadeler bize, lisanın bütün canlılarda aynı şekilde ve mahiyette bulunduğunu değil; iletişimin her canlının kendi yaratılışına uygun idrak ve ifade imkânlarıyla gerçekleştiğini, dolayısıyla iletişimin varlıklar arasında temel bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bu iletişimin temini için en önemli araç ise lisanıdır.

Kur'an-ı Kerim incelendiğinde, "lisan-ı kâl" anlamını ihtiva eden "kavl" (söz) kavramının; mastar, mâzî, müzari, emir, nehiy, ism-i fâil ve ism-i mefûl gibi farklı gramatikal yapılarda kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanımların, Kur'an'ın muhtelif sûre ve âyetlerinde toplam 93 defa geçtiği tespit edilmiştir (Abdülbaki, 1945, 577-578). Böyle geniş bir anlam alanına sahip olan "kavl" kelimesinin, konuşma ile alakalı söz anlamına gelen ve sözün niteliğini belirten yerlere kısaca değinmekte fayda mülhaza etmekteyiz. Kur'an'da bahsi edilen insan davranışlarının en önemlilerinden birisi, "kavl" ile ifâde edilen güzel sözdür. Çünkü insanlar arası iletişimde, edep kaidelerine riayet edilmesi gereken beşerî davranışların başında, lisanın ürünü olan konuşma ve sözlü üslup gelmektedir. Konuşma, kişinin aklî ile kalbî seviyesini ve ahlâkî durumunu ortaya çıkaran net bir göstergedir. Kur'an-ı Kerim'in birçok âyetinde değişik söz üsluplarına, özellikle dikkat çekilmektedir. Kullanılan söz üslûbuna hem beşerî münasebetler açısından hem de uhrevî açıdan dikkat edilmesi gerekmektedir. Çünkü insanın söylemiş olduğu her söz, Kur'an'î bir ifadeyle: "مَا يَلْفُظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ" *"İnsan hiçbir söz söylemez ki, yanında gözetleyen yazmaya hazır bir melek bulunmasın"* (el-Kâf, 50/18). Âyette geçen ifadeye göre, kişinin sarf ettiği bütün söz ve söylemleri karşısına çıkacak şekilde kayıt altına alınmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de, "lisan-ı kâl" ile insanlardan nasıl bir konuşma üslûbu istendiğine bakıldığında, öncelikle insanları "kavl-i hasen'e" (güzel söz) (el-Bakara, 2/83) ve düzgün ifadeler kullanmaya davet edildiği görülmektedir. Böylece Kur'an, her konuda doğru ve âdil olmayı tavsiye etmekte ve her türlü konuşmada: "وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا" "kavlen sedidâ" "ve doğru söz söylesinler" (el-Nisâ, 4/9) âyetiyle doğru söz söylemeyi emretmektedir. Kur'an-ı Kerim'de hem güzel hem de kötü anlamları ihtiva eden ve farklı anlamlarda kullanılan çok sayıda "kavl" terkipleri geçmektedir. Burada konumuzla alakalı olan "kavl" terkiplerinin hangisinin, hangi anlamda kullanıldığına baktığımızda, güzel sıfatlarla ilgili geçen "kavl" terkipleri: kavl-i ma'rûf, kavl-i hasen, kavl-i tayyib, kavl-i sabit, kavl-i sedid, kavl-i belîğ, kavl-i leyyin, kavl-i kerim, kavl-i meysûr ve kavlu'l-hak'tır. Kötü sıfatlarla ilgili geçen "kavl" terkipleri ise: kavl-i sakîl, kavl-i habis, kavl-i zûr, kavl-i münker kavl-i zuhruf, kavl-i 'azim, kavl-i muhtelif, kavlu'l-ism, kavl-i münker ve Kavl-i sû olarak karşımıza çıkmaktadır (Demir, 2022: 911-936; Görmez, 2021: 19-24; Karasakal, 2021: 91-96). Bu mezkûr "kavl" terkipleri iki ana başlık altında, birkaç alt başlıklar halinde kısa kısa açıklanacaktır.

3.2.1. Güzel sıfatlarla ilgili geçen kavl terkipleri

Kur'an'da güzel sıfatlarla birlikte kullanılan kavl terkipleri, sözün ahlâkî ve değer yüklü niteliğine işaret etmektedir. Bu ifadeler, sözün yalnızca dilsel bir aktarım aracı olmadığını, aynı zamanda anlam ve sorumluluk boyutu taşıdığını göstermektedir. Böylece kavl kavramı, içerik ve nitelik bakımından bütüncül bir çerçevede değerlendirilmektedir.

3.2.1.1. Kavl-i Ma 'rûf

Kavl-i Ma'rûf terkibi Kur'an'da el-Bakara (2/235, 263), el-Nisâ (4/5, 8), el-Ahzâb (33/32) ve el-Muhammed (47/21) sûrelerinde olmak üzere dört sûrede toplam altı kez geçmektedir (Abdûlbaki, 1945: 458). Kur'an bütünlüğü içerisinde "kavl-i ma'rûf" terkinin farklı bağlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Nisâ sûresinin beşinci âyetinde: "وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا" ifadesiyle "onlara güzel söz söyleyin" (el-Nisâ, 4/5) buyurulmaktadır. Zemahşerî (ö. 538/1144), ma'rûf ve münker terimlerini şu şekilde tanımlamaktadır: Ona göre ma'rûf ister söz ister fiil olsun, aklen veya dinen güzel kabul edilmesi sebebiyle insanın gönlünün ısındığı ve benimsediği her şeyi ifade eder. Çirkinliği sebebiyle insanın içinin ısınmadığı ve yadırgadığı her şey ise münkerdir (Zemahşerî, h. 1418: II, 21). Bu tanımlar çerçevesinde "kavl-i ma'rûf", Kur'an'ın öngördüğü değerler sistemi içerisinde hem bireysel ahlâkın hem de toplumsal iletişimin temel ilkelerinden biri olarak değerlendirilebilir.

3.2.1.2. Kavl-i Tayyib

Kavl-i Tayyib terkibi, İbrahim sûresinin 24. âyetinde bir defa geçmektedir (Abdûlbaki, 1945: 432). Kavl-i Tayyib, aynı zamanda "Kelime-i Tayyibe" olarak da tesmiye edilir. Bu, genelde kelime-i tevhid için kullanılır. Ama geniş anlamda almak gerekir. Bu anlamda, bu âyet-i kerimede muhteşem bir teşbih ve tasvir vardır: Cenâb-ı Allah, Kelimeyi-i Tayyibe'ye şöyle bir misal vermektedir: "أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ" "Görmedin mi Allah nasıl bir benzetme yaptı: Güzel söz, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaç gibidir" (el-İbrahim, 14/24). Âyette, Cenâb-ı Allah'ın varlığına ve birliğine imanı yani kelime-i tevhidi ifade eden "güzel söz", kökü yerin derinliklerine sağlam bir şekilde yerleşmiş, gövdesi ve dalları gökyüzüne doğru yükselmiş, her zaman meyve veren bir ağaca benzetilmektedir. Bu ağaç nasıl Allah'ın izniyle her zaman meyve verip faydalı oluyorsa "kelime-i tevhid" de o şekilde faydalıdır. O da müminlerin kalplerine yerleşip kökleşince onların davranışlarını etkilemekte ve imanın ürünleri, meyveleri onların üzerinde görülmektedir (Karaman vd. 2008: 1853-1854). Bu yönüyle âyet, imanın yalnızca zihinsel bir kabul değil, aynı zamanda süreklilik arz eden ve hayatın bütün alanlarına yansıyan dinamik bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır.

3.2.1.3. Kavl-i Hasan

Kavl-i Hasen terkibi, "güzel söz" anlamına gelmektedir. Bu kavram, Kur'an-ı Kerim'de Bakara sûresinin 83. âyetinde açık bir şekilde yer almakta olup, âyette şu ifade kullanılmaktadır: "وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا" "İnsanlara güzel söz söyleyin" (Bakara, 2/83). Âyette Cenâb-Allah, İsrailoğulları'ndan alınan misakın (kesin sözün) kapsamına, yalnızca ibadet ve ahlâkî sorumlulukları değil, aynı zamanda insanlar arası ilişkilerde güzel söz söylemeyi ve nezaketli bir dil kullanmayı da dâhil etmiştir. Bu durum, İslâm'ın bireysel dindarlığın yanı sıra toplumsal ahlâka verdiği önemi açıkça ortaya koymaktadır. Müfessir Merâğî, bu âyetin tefsirinde, güzel söz söylemenin toplumda sevgi, güven ve barış ortamının tesis edilmesinde temel bir ilke olduğunu vurgulamaktadır (Merâğî, 1365, I, 148-149). Bu bağlamda kavl-i Hasen, Kur'an'da yalnızca ahlâkî bir tavsiye değil, ilahî bir yükümlülük olarak sunulmaktadır.

3.2.1.4. Kavl-i Sâbit

Kavl-i Sâbit terkibi, İbrâhim sûresinin 27. âyetinde sadece bir defa geçmektedir: "يُنَبِّئُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ" "Cenâb-ı Allah, imân edenleri dünya hayatında da âhirette de bu sağlam söz (bi'l-kavli's-sâbiti) üzerinde sabit tutar" (İbrahim, 14/27) buyurulmaktadır. Hz. Peygamber'den aktarılan bir hadise göre kavl-i Sâbit, mü'mine kabirde soru sorulduğu zaman Allah'tan

başka ilâh olmadığına ve Hz. Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğuna şahitlik etmesidir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in Kavl-i Sâbit terkiibini kelime-i tevhid olarak tefsir ettiği anlaşılmaktadır (Buhârî, "Tefsir", 175; Müslim, 1275: No: 2871, IV, 2201).

3.2.1.5. "Kavl-i Sedid

Kavl-i Sedid terkiibi, Kur'an'da iki yerde geçmektedir (Abdulkaki, 1945: 348). Bunlardan ilki, "وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا" "Allah'tan sakınsınlar ve doğru söz söylesinler" (el-Nisâ, 4/9) âyetidir. İkincisi ise "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا" "Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve doğru söz söyleyin" (el-Ahzâb, 33/70) âyetidir. Bu âyetlerde doğru sözlü olmak ve kimseyi aldatmamak emredilmektedir. Doğru sözlülük konusunda Hz. Peygamber'in bilinç ve şu'uru son derece hassas bir düzeye ulaşmıştır ki bir kadının çocuğunu çağırırken "Gel bak sana ne vereceğim!" demesi üzerine Hz. Peygamber, ona ne vereceğini sormuş; kadın birkaç hurma vereceğini söyleyince, Hz. Peygamber "Şayet ona bir şey vermeyecek olsaydın, sana bir yalan günahı yazılırdı" (Ebû Dâvûd, "Edep", 80) buyurmuştur.

3.2.1.6. Kavl-i Belîğ

Kavl-i Belîğ terkiibi, Kur'an'da Nisa sûresinin 63. âyetinde sadece bir yerde geçer. Âyet, münafileklara nasıl davranılacağıının anlatıldığı anlamda kullanılmaktadır: "وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا" "Onların içlerine tesir edecek güzel ve açık söz söyle!" (en-Nisâ, 4/63). Zemahşerî'ye göre bu âyetten geçen "kavl-i belîğ" terkiibi, "onlara, yüreklerine işleyen, üzülecekleri ve korkuyu iliklerine kadar hissedecekleri etkileyici bir söz söyle" anlamındadır (Zemahşerî, h. 1418: II. 98-99; Ebüssuûd, trs: II, 196).

3.2.1.7. Kavl-i Kerim

Kavl-i Kerim terkiibi, İsra sûresinin 23. âyetinde şöyle geçer: "فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَمْرًا وَلَا تَنْهَهِمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا" "Onlara "of!" bile deme; onları azarlama, ikisine de güzel söz söyle" (el-İsrâ 17/23) buyurulmaktadır. Âyet, anne ve babaya karşı nasıl davranılması gerektiğini açıklar. Yani onlara kibar, hoş, tatlı, nazik, söz söyle (Beydavî, h. 1418: II, 252; Kurtubî h. 1427: XIII, 59) demektir.

3.2.1.8. Kavl-i Meysûr

Kavl-i Meysûr terkiibi, İsra sûresinin 28. âyetinde geçmektedir: "وَإِمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمْ ابْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ تَرْجُوهَا فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَيْسُورًا" "Eğer Rabbinden beklediğin bir rahmet (rızk) için, onlardan yüz çevirmek mecburiyetinde kalırsan, o vakit de onlara yumuşak ve tatlı bir söz söyle" (el-İsrâ, 17/28) buyurulmaktadır. Âyetten, Hz. Peygamber'in, bizzat kendisi de maddî sıkıntı içinde bulunduğu ve bu hususta Allah'ın rahmetini, lütuf ve ihsanını beklediği için ihtiyaç içinde olduğunu açıklayanlara yardım edemeyecekse nasıl davranması gerektiği bildirilmektedir. Buna göre insan, yardım isteyen birine olumlu cevap verme imkânına sahip değilse ümit verici, yatıştırıcı, güzel sözler söylemeli; onu kırmamaya, gönlünü incitmemeye çalışmalı, tatlı dille mazeretini ifade etmelidir (Taberî, h. 1422: XIV, 57-571; Beydavî, h. 1418: XIV, 254).

3.2.1.9. Kavl-i Leyyin

Kavl-i Leyyin terkiibi, Kur'an-ı Kerîm'de yalnızca Tâhâ sûresinin 44. âyetinde geçmektedir. Söz konusu âyetten: "فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيًّا" "Ona yumuşak bir söz söyleyin" (Tâhâ, 20/44) buyrulmaktadır. Bu âyetten Cenâb-ı Allah, Hz. Mûsâ ve Hz. Harun'u Firavun'u tevhid davet etmekle görevlendirirken, onunla konuşmalarında yumuşak ve ince bir üslup ile telkinde bulunmaları tavsiye etmektedir. Nitekim bu ilahî emir, tebliğ faaliyetinde muhatapın konumu ve tutumu ne olursa olsun, nezaket ve hikmete dayalı bir dil kullanılmasının önemine işaret etmektedir (Hazin, h.1425: III, 205).

3.2.1.10. Kavlu'l-Hak

Kavlu'l-hak terkiibi, Meryem sûresinin 34. âyetinde şöyle geçmektedir: "ذَٰلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ" "İşte hakkında şüphe ettikleri Meryem oğlu İsa, hak söz olarak budur" (el-Meryem,19/34) diye buyurulmaktadır. Âyetten, Hz. İsa'nın mahiyeti açıklanmaktadır. Yahudilerin onu Sahir, Hristiyanların onu Allah'ın oğlu, bazı grupların onu ilâh kabul etmeleri reddedilmektedir. Hz. İsa'ya "kavlu'l-hak" denilmesinin sebebi, onun bir baba vasıtası olmaksızın, yalnızca Allah'ın "كُنْ" ("ol") emriyle dünyaya gelmiş olmasıdır. Bu bağlamda "kavlu'l-hak" terkiibiyle Hz. İsa'nın kastedildiği ifade edilmektedir (Zemahşerî, IV, 19; Merâğî, h. 1365, XVI, 50).

3.2.2. Kötü Sıfatlarla İlgili Geçen Kavl Terkipleri

Kur'an'da kötü sıfatlarla birlikte kullanılan kavl terkipleri, sözün olumsuz ahlâkî ve itikadî içerik kazanabildiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede kavl, yalnızca dilsel bir ifade değil, aynı zamanda öznenin inanç ve tutumunu yansıtan bir göstergedir.

3.2.2.1. Kavl-i Zûr

Kavl-i Zûr terkihi, Kur'an'da, üç yerde geçmektedir (Abdülbaki, 1945: 334). Bunlardan birincisi: “وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ” “Yalan sözden sakının” (Hac, 22/30), ikincisi: “وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ” “(O kullar), yalan yere şahitlik etmezler” (el-Furkân, (25, /72) ve üçüncüsü: “وَإِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنْكَرًا مِّنَ الْقَوْلِ وَزُورًا” “Şüphesiz onlar çirkin bir laf ve yalan söylüyorlar” (Mücâdele, 58/2) ayetleridir. Kavl-i Zûr: Zûr kelimesi; doğru olmayan sözü bilerek söylemek, haksız yere şahitlik yapmak (şehâdetü’z-zûr) ve gerçeği çarpıtmak, bâtıl, yalan, iftira ve gerçeğe aykırı söz anlamlarına gelmektedir (Cevherî, h. 1430: 505; İbn Manzûr, trs, IV, 333-339; Ma’Lûf, trs: 311). Böylece kavl-i Zûr, bireysel ahlâkı yozlaştıran, toplumsal adaleti zedeleyen sözlü davranışları ifade eden kapsamlı bir kavram olarak değerlendirilebilir.

3.2.2.2. Kavl-i Zuhruf

Kavl-i Zuhruf terkihi, En’âm sûresinin 112. âyetinde şöyle geçmektedir: “يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا” “Bunlar birbirini aldatmak için süslü sözlerle vesvese verirler” (el-En’âm, 6/112) buyurulmaktadır. Âyetle “zuhrufe’l-kavl” terkihi, “dışı süslü, içi boş aldatıcı söz veya süslü yaldızlı söz” anlamını ifade etmektedir. “Zuhrufe’l-kavl” terkihiyle, şeytanın insana süslü gösterdiği ve gerçeğin zıddına, bâtıla telkin ettiği sözler, vesveseler ve günaha teşvik niteliğinde şeyler kastedilmektedir. Nitekim müfessirlerden Taberî ile Zemahşerî, zuhrufe’l-kavl ifadesini, aldatma amacı taşıyan ve hakikati perdeleyen süslü sözler olarak yorumlamaktadır (Taberî, h. 1402: IX, 501-503; Zemahşerî, h. 1418: II, 289).

3.2.2.3. Kavl-i Muhtelif

Kavl-i muhtelif terkihi, Zâriyât sûresinin 8. âyetinde şöyle geçmektedir: “إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُّخْتَلِفٍ” “Siz, çelişkili sözler içindesiniz” (ez-Zâriyât, 51/8) buyurulmaktadır. Bu âyetle “kavl-i muhtelif” terkihi, inkârcıların ve müşriklerin çelişkili, uyumsuz veya değişik sözler söylemeleri anlamındadır. Yani müşrikler, Kur'an, Hz. Muhammed ve haşır gibi konularda çelişkili ifâdeler sarfetmektedirler (Kurtubî, h. 1427; XIX, 474).

3.2.2.4. Kavl-i Sakil

Kavl-i sakil terkihi, Müzemmil sûresinin beşinci âyetinde: “إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا” “Şüphesiz biz sana ağır bir söz vahyedeceğiz” (el-Müzemmil, 73/5) buyurulmaktadır. Bu ifadede yer alan “kavl-i sakil” terkihiyle kastedilen husus, Kur'an vahyinin hem alınması hem de tebliğ edilmesi sürecinin Hz. Peygamber açısından taşıdığı ağırlık ve zorluktur. Söz konusu ağırlık, vahyin içerdiği ilâhî sorumluluğun büyüklüğüyle yakından ilişkilidir. Nitekim Hz. Peygamber’in vahiy alma sürecinde yaşadığı fiziksel ve ruhsal zorluklar, sahâbe tarafından da gözlemlenmiş ve rivâyetlere konu olmuştur. Hz. Aîşe, vahyin Hz. Peygamber’e nazil olduğunda ona nasıl ağır geldiğini şu şekilde ifade etmiştir: “Çok soğuk bir günde Hz. Peygamber’e vahyin nazil olduğuna şahit oldum. Vahiy alma hali geçtiğinde, onun alnından terler akıyordu (Buhârî, “Bed’u’l-vahiy”, 2; Beydavî, h. 1418: V, 255). Bu rivâyet, vahyin sadece manevi değil, aynı zamanda fiziksel açıdan da Hz. Peygamber üzerinde büyük bir ağırlık oluşturduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla “kavl-i sakil” ifadesi, Kur'an vahyinin muhtevasının ciddiyetini, taşıdığı ilâhî mesajın sorumluluğunu ve bu mesajın Hz. Peygamber’e yüklediği ağır tebliğ görevini ifade eden kapsayıcı bir kavram olarak anlaşılmaktadır (Râzî, h. 1401: XXX, 174).

3.2.2.5. Kavl-i ‘Azim

Kavl-i ‘azim terkihi, İsrâ sûresinin 40. âyetinde geçmektedir. Bu âyetle Cenâb-ı Allah, melekleri Allah’ın kızları olduğunu söyleyenlere hitaben: “أَفَأَصْنَعُكُمْ رَبُّكُمْ بِالْبَنِينَ وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنَاثًا إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا” “(Ey müşrikler!) Rabbiniz, erkek çocukları sizin için ayırdı da kendisi meleklerden kız çocuklar mı edindi! Gerçekten siz, (vebali) çok büyük bir söz söylüyorsunuz” (İsrâ, 17/40) buyurmaktadır. Râzî, müşriklerin, Allah’a çocuk isnat etmelerinin, O’nun, parça ve cüzlerden mürekkep olması gerektiğini söylemelerinin O’nun kadim zatı gereği “vâcibu’l-vücûd” olmasını zedelediğini ve böyle bir isnadın, çok kötü bir kanıt olduğunu ifade etmiştir (Râzî, h. 1401: XX, 216-217).

3.2.2.6. Kavlu’l-İsm

Kur'an-ı Kerim’de “Kavlu’l-ism” terkihi, el-Mâide sûresinin 63. âyetinde şu şekilde geçmektedir: “لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَخْبَارُ عَنْ” “قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ وَأَكْلِهِمُ السَّخْتِ” “Rabbâniler ve hahamlar, onları günah söz söylemekten ve haram yemekten men etmeli değil miydi? Yapmakta oldukları şey ne kötüdür!” (el-Mâide, 5/63) buyurulmaktadır. Bu âyetle, Yahûdî din adamları olan rabbâniler ve ahbâr sert bir biçimde eleştirilmektedir. Eleştirinin odağında, onların toplumda işlenen günahlara ve gayrimeşru fiillere karşı sessiz kalmaları yer almaktadır. Âyet, dinî otorite konumunda bulunan kimselerin, yalnızca bireysel günahlardan değil; aynı zamanda toplumda yaygınlaşan kötülükleri engelleme sorumluluğunu yerine getirmemelerinden dolayı da kınandıklarını açıkça ortaya koymaktadır (Mâtürîdî, 2007; IV, 265-266).

3.2.2.7. Kavl-i Münker

Kavl-i münker terkihi, Mücadele sûresinin ikinci âyetinde şu şekilde yer almaktadır: “وَإِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنْكَرًا مِّنَ الْقَوْلِ وَزُورًا” “Şüphesiz onlar çirkin bir söz ve yalan söylemektedirler” (el-Mücadele, 58/2). Kavl-i münker, aklın, şer'in ve tab'-i selimin kabul etmediği kötü söz anlamına gelmektedir. Bu ifade, cahiliye döneminde kadınlarla ilgili mevcut telakkileri, özellikle zihar için kullanılan sözleri reddetmek amacıyla kullanılmıştır (Merâğî, h. 1365: XXVIII, 6-7).

3.2.2.8. Kavl-i habis

Kavl-i habis terkihi, İbrahim sûresinin 26. âyetinde bir defa şöyle geçmektedir: “يُنَبِّئُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي” “Kötü bir sözün misali, gövdesi yerden koparılmış, o yüzden ayakta durma imkânı olmayan (kötü) bir ağaca benzer” (el-İbrahim, 14/26) buyrulmaktadır. Kötü söz diye çevirdiğimiz “kelime-i habise” terkihi, “asılsız söz, kötü söz, Allah'ı inkâr etmek anlamına gelen her türlü söz, şirk ve benzeri İslâm dışı inançlar” anlamına gelir. Bu kötü söz, âyette kökleri kesilip gövdesi yerden koparılmış bir ağaca benzetilmektedir. Böyle bir ağaç nasıl meyve vermezse ve kuruyup yok olmaya mahkûm ise kötü söz de o şekilde sonuçsuz kalmaya mahkûmdur (Kurtubî, h. 1427: XIII; 136/137; Karaman vd., 2008: Karaman, vd., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020).

3.2.2.9. Kavl-i Sû

Kavl-i sû terkihi, Nisâ sûresinin 148. âyetinde: “لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَن ظَلَمَ” “Allah, zulme uğrayanların dışında, çirkin sözün açıkça söylenmesinden hoşlanmaz”¹ (Nisâ, 4/148) buyrulmaktadır. “Kavl-i sû” kötü söz demektir. Âyetteki istisna haksızlığa uğrayan kimse ile ilgilidir. Böyle bir kimse uğradığı haksızlığı, kendisine yapılan kötülüğü açıklamak, ilgililere duyurmak mecburiyetindedir. Aslında bu da vuran, kıran, çalan, çırpın, yalan söyleyen ve sözünde durmayan bir kimse hakkında kötü söz söylemektir. Ancak bundan zarar gören kimse için bunları açıkça söylemek, başkalarına duyurmak câiz görülmüş, Allah tarafından izin verilmiştir (Taberî, h. 1424: VII, 630; Karaman, vd., 2008: 933).

4. Kur'an'da Lisan Kavramının İhtiva Ettiği Anlamlar

Lisan, Kur'an-ı Kerim'de farklı anlamlarda kullanılan önemli kavramlardan biridir. “Lisan”, temelde insanın fizikî bir uzvu (organ) olarak dil, iletişim aracı olarak dil olmak üzere iki anlamda kullanılmaktadır. Bu iki temel anlam dışında ise “lisan”, övgü ve beyân gibi anlamlarda da kullanılmıştır (Mustafa vd., trs: 824; Ahmet Muhtar, h. 1429: III, 2010; Önen, 2018: 295). Kur'an-ı Kerime bakıldığında, “lisan” kavramının çok geniş bir anlam anlamına sahip olduğu görülmektedir. Bu çalışmamızda, Kur'an-ı Kerim'in muhtelif sûre ve âyetlerinde geçen “lisan” kavramının konumuzla alakalı kısımlarının hangi âyetlerde ve hangi anlamda kullanıldığı özet olarak ele alınacaktır:

4.1. Kur'an'da Lisan Kavramının Fizikî Bir Organ Olarak Dil Anlamında Kullanılması

a) Cenâb-ı Allah, bir âyet-i kerimede: لَمْ نُجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِ “Biz ona iki göz, bir dil ve iki dudak vermedik mi?” (el-Beled, 90/8-10) buyurmaktadır. Bazı müfessirler tarafından bu âyet-i kerimenin Velid b. Muğire hakkında nazil olduğu rivâyet edilmiştir. Bu âyetlerde Cenâb-ı Allah, insanın sahip olduğu temel nimetleri hatırlatarak onun nankörlüğünü ve sorumluluktan kaçışını eleştirmektedir. Âyette zikredilen iki göz, ilâhî delilleri, hakikati ve doğru yolu görme imkânını; dil, insanın kalbinde bulunan düşünce, inanç ve niyetleri açıklama vasıtasını; iki dudak ise ağız boşluğunu muhafaza ederek konuşma, yeme, içme ve üfleme gibi hayatî işlevlerin düzenli bir şekilde gerçekleşmesini sağlamaktadır. Bu organların her biri, insanın hem fizyolojik ihtiyaçlarını karşılamakta hem de ona ahlâkî ve dinî sorumluluklar yüklemektedir (Beydavî, h. 1418: V, 313; Nesefî, h. 1419, III, 644).

b) Kur'an vahyinin nüzulü sürecinde Hz. Peygamber'in vahyi muhafaza etme hassasiyeti, tefsir literatüründe çeşitli rivâyetlerle ele alınmıştır. Bu çerçevede “el-Kiyame” sûresinin 16. âyetinde: “Onu (vahyi) acele almak için dilini kımıldatma” ifadesi dikkat çekmektedir. Mücahit ve Katâde'nin, Abdullah b. Abbas'tan naklettikleri rivâyete göre Hz. Peygamber, Cebrail'in kendisine Kur'an vahyini okuduğu sırada, vahyi unutma endişesiyle onunla birlikte dilini hareket ettirmekte ve âyetleri hızlı bir şekilde ezberlemeye çalışmaktaydı. Söz konusu rivâyete göre bu durum üzerine Cenâb-ı Allah, Hz. Peygamber'e vahyin muhafazasının ilâhî teminat altında olduğunu bildirmiş; Kur'an'ın onun kalbinde toplanacağını ve kendisine unutturulmayacağını beyân ederek vahyi alma esnasında acele etmemesini emretmiştir. Bu ilâhî uyarı, hem vahyin

korunmasının doğrudan Allah'ın sorumluluğunda olduğunu hem de Hz. Peygamber'in vahiy karşısındaki titizliğini ve sorumluluk bilincini göstermesi bakımından önem arz etmektedir (Hazin, h. 1425: IV, 372).

c) Hz. Musa, ey Rabbim! *"Dilindeki tutukluluğu çöz ki sözümü anlasınlar"* (el-Taha, 20/27,28). Müfessirlerin ekseriyeti, âyette geçen "düğüm" meselesini iki şekilde açıklamıştır. Bu rivâyetlere göre Hz. Musa henüz çocukken Firavun'un sakalını tutup çekmiştir. Bunun üzerine Firavun, Asiy'e onun düşmanı olduğunu söyleyerek öldürülmesini istemiştir. Ancak Asiy'e onun henüz küçük bir çocuk olduğunu, eşyalar arasında ayırım yapabilecek durumda bulunmadığını ifade ederek buna karşı çıkmıştır. Bunun doğruluğunu anlamak için Hz. Musa'nın önüne, birine kor hâlindeki ateş, diğerine ise mücevher yerleştirilmiş iki leğen konulmuştur. Cebrail, Hz. Musa'nın elini tutarak ateşe yönlendirmiş; Hz. Musa da ateşi alıp diline götürmüştür. Dilindeki ağırlığın ve konuşmasındaki güçlüğü'nün sebebinin bu olay olduğu belirtilmiştir (Razî, h.1401: XXII, 47; Beydavî, h. 1418: IV, 26; Kurtubî h. 1427: XIV, 52).

d) Bir âyet-i kerime: *"O gün dilleri, elleri ve ayakları, yapmış olduklarından dolayı aleyhlerinde şahitlik edecektir"* (en-Nûr, 24/24) buyurulmaktadır. Bu âyet-i kerime, kıyamet gününde günahkârların dünyada işledikleri günahları inkâr etmeleri üzerine, Cenâb-ı Allah'ın onların ağızlarını mühürleyeceği ve elleri ile ayaklarının, onların aleyhlerinde şahitlik edecekleri hususunu beyân etmektedir. Taberî, söz konusu âyeti tefsir ederken, günahkârların inkârları karşısında azalarının konuşturulmasının ilâhî adaletin bir tezahürü olduğunu ifade etmektedir (Taberî, h. 1422: XVII, 230). Bu itibarla mezkûr âyetlerde geçen "lisan" kavramı, mecazî değil, gerçek anlamda, yani fiziki bir uzuv olarak kullanılmaktadır.

4.2. Kur'an'da Lisan Kavramının Bir İletişim Aracı Olarak Konuşulan Dil Anlamında Kullanılması

a) Bir âyet-i kerime: *"Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara (Allah'ın emirlerini) iyice açıklasın"* (el-İbrahim, 14/4) buyurulmaktadır. Âyet, ilahî vahyin muhataplara en açık ve anlaşılır biçimde ulaştırılmasının temel bir ilke olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Cenâb-ı Allah'ın kullarına yönelik en büyük lütuflarından biri, peygamberleri gönderildikleri toplumların diliyle konuşan kimseler arasından seçmiş olmasıdır. Böylece peygamberler, ilahî emir ve yasakları kendi kavimlerine doğrudan ve etkili bir şekilde tebliğ edebilmiş, tebliğ görevlerini eksiksiz biçimde yerine getirmişlerdir. Böylece, muhatap kavimlerin mesajı anlamadıkları veya kendilerine yeterince açıklanmadığı yönünde bir mazeret ileri sürmelerinin de önüne geçilmiştir (Taberî, h. 1422: 12/592).

b) Bir âyet-i kerime: *"Ant olsun ki biz onların, Kur'an'ı ona bir insan öğretiyor dediklerini biliyoruz. İma ettikleri kimsenin dili yabancıdır. Bu Kur'an ise gayet açık bir Arapça'dır"* (el-Nahl, 16/103) buyurulmaktadır. Ayette, Hz. Peygamber'e Kur'an'ı bir insan öğretiyor dedikleri şahıstan el-Fakih b. el-Muğire'nin hizmetçisi "Cebr" adlı kişiyi kast edilmektedir. Cebr, Önceleri Hristiyan iken sonra İslam'a girmişti. Kureyş'in inkarcıları, ümmî olan Hz. Muhammed'den geçmiş ve gelecek olaylara dair haberleri işittiklerinde, "Ona, bunları muhakkak Cebr öğretmektedir" diyorlardı. Cebr ise Arap olmayan bir kimse idi. Cenâb-ı Allah da onların bu iddialarını şöylece cevap vermektedir: *"İnkâra saparak kastettikleri o kimsenin dili yabancıdır. Bu ise apaçık bir Arapçadır"* (el-Nahl, 16/103). Hiçbir insan ve cinin tek bir sûresine veya bir âyetine dahi benzerini ortaya koyamadığı böyle bir sözü, Arap olmayan Cebr gibi birinin ona öğretmesinin mümkün olmadığı ifade edilmiştir (Kurtubî, h. 1427: XII, 428; İbn Âşûr, 1984: XIV, 175-176).

c) Cenâb-ı Allah Kur'an-ı Kerim'de, Hz. Muhammed'e hitaben: (Resûlüm!) *"Biz Kur'an'ı, sadece, onunla Allah'tan sakınanları müjdeleyesin ve şiddetle karşı çıkan bir topluluğu uyarasın diye senin dilinle kolaylaştırdık"* (el-Meryem, 19/97). Müfessir Kurtubî ve Muhammed Ebû Zehre, bu âyetin tefsirinde, Allah'ın emirlerine titizlikle uyan ve yasaklarından sakınan muttakileri cennetle müjdelemek; buna karşılık müminlere karşı düşmanca tutum sergileyen kimseleri uyarmak amacıyla Hz. Peygamber'in diliyle kolaylaştırdığını ifade etmişlerdir (Kurtubî, h. 1427: XIII, 528; Ebû Zehre, trs: 4596).

e) Kur'an-ı Kerim'de: (Resûlüm!) *"Onu Rûhu'l-emin (Cebrail) indirdi; Uyarıcılardan olası diye senin kalbin üzerine, açık bir Arapça lisan ile"* (eş-Şuarâ, 26/193-95) buyurulmaktadır. Âyette, insanların "biz senin ne söylediğini anlayamıyoruz" dememeleri için Cenâb-Allah'ın Kur'an'ı manası açık Arapça bir dil ile indirdiği ifade edilmektedir. Şayet Kur'an Arapça olmayan bir dille indirilmiş olsaydı, müşrikler Hz. Peygamber'e "anlamadığımız bir şeyle ne yapacağız?" diyerek itiraz edeceklerdi. Bu durumda Kur'an ile inzârda bulunmak mümkün olmayacaktı. Oysa Kur'an, hem Hz. Peygamber hem de onun kavmi tarafından anlaşılmalıdır (Razî, h. 1401: XXVI, 168).

5. Kur'an'da Lisan Kavramının Farklı Anlamlarda Kullanılması

a) Kur'an-ı Kerim'de: *"Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da O'nun varlığının ve kudretinin delillerindendir. Şüphesiz bunda bilenler için ibretler vardır"* (er-Rûm, 30/22) buyurulmaktadır. Söz konusu âyette dillerin farklılığı, yalnızca lügat ve dilsel yapıların çeşitliliğini değil, aynı zamanda kişilerin ses özellikleri ve ses tonları arasındaki farklılıkları da

kapsamaktadır. Nitekim her insana özgü bir ses ve fiziksel görünüm bulunmakta olup bu farklılıklar işitme ve görme duyuları aracılığıyla ayırt edilebilmektedir. Bu durum, insan çeşitliliğinin ilâhî yaratılışın ve kudretin bir tezahürü olduğunu ortaya koymaktadır (en-Nahhas, h.1429: 740; İsfahânî, trs:740).

b) Kur'an'da "lisan" kavramı bazı durumlarda senâ (övgü) anlamında kullanılmaktadır. Bu kullanıma örnek olarak Meryem sûresinin 50. âyetinde yer alan: *"Onlara rahmetimizden başışta bulunduk ve kendileri için yüce bir doğruluk dili var ettik"* (el-Meryem, 19/50) ifadesi gösterilebilir. Bu âyette geçen "lisan", müfessirler tarafından "güzel bir şekilde anılma, övgüyle yâd edilme" şeklinde yorumlanmıştır (Taberî, h.1422: XV, 557; İbn Keşîr, h. 1419: V, 209-210). Buna göre Cenâb-ı Allah, Hz. İbrahim ve ailesini yalnızca rahmetiyle desteklemekle kalmamış, aynı zamanda onların bütün din mensupları nezdinde hayırla ve doğrulukla anılmalarını da temin etmiştir (Ateş, Kur'an-ı Kerîm Meali: 2917).

c) Kur'an'da "lisan" kavramı, bazen beyân anlamında kullanılmıştır. Örneğin Hz. Musa'nın tebliğ görevini yerine getirirken muhatapları tarafından yeterince anlaşılma ve sözlerinin inkâr edilme ihtimalinden endişe duyduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle, sözlü anlatım ve hitabet bakımından kendisinden daha güçlü olduğunu düşündüğü kardeşi Hz. Harun'un kendisine destekçi olarak görevlendirilmesini Cenâb-ı Allah'tan şöyle talep etmiştir: *"Kardeşim Harun'un dili benimkinden daha düzgündür. Onu da beni doğrulayan bir yardımcı olarak benimle birlikte gönder. Zira bana yalancılık ithamında bulunmalarından endişe ediyorum"* (el-Kasas, 28/34). Klasik tefsir kaynaklarında da âyette geçen "lisan" kelimesinin fiziksel bir unsurdan ziyade fesahat, belagat ve açıklama yeteneği anlamında kullanıldığı vurgulanmaktadır. Taberî, Hz. Musa'nın bu talebini, onun hitabetindeki sınırlılığına ve muhataplarının inkârcı tutumlarına bağlamış; Beydavî ise "lisan" kavramını açık ve etkili beyân gücü çerçevesinde değerlendirmiştir (Taberî, h. 1422, XVII, 552-553; Beydavî, h. 1418, IV, 134). Bu, "lisan" kavramının iletişimsel yeterlilik ve beyân kabiliyeti anlamında kullanımına dair önemli bir örnek teşkil etmekte ve ilahî mesajın muhataplara açık, anlaşılır ve ikna edici bir şekilde ulaştırılmasının gerekliliğine işaret etmektedir.

d) Kur'an-ı Kerîm'de "lisan" kavramı, bazı âyetlerde mecazî bir anlamda kullanılmaktadır. Bu duruma örnek olarak el-Mâide sûresinin 78. âyeti gösterilebilir: *"İsrailoğullarından küfre sapanlar hem Davud'un hem de Meryem oğlu İsa'nın lisanı ile lânetlendiler. Bunun sebebi onların isyan etmeleri ve taşkınlık edip haddi aşmaları idi"* (el-Mâide, 78). Müfessirlerin ekseriyeti, bu âyeti tefsir ederken, İsrailoğulları'ndan inkâr edenlerin Hz. Dâvûd ve Hz. İsa'nın diliyle lânetlendiklerini ifade etmişlerdir. İbn Abbâs'a göre ise bu lânetleme, yalnızca belirli bir dil ile sınırlı olmayıp tüm diller aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bu yorum çerçevesinde, söz konusu topluluğun Tevrat, İncil ve Zebur gibi bütün semavî kitaplarda lânetlendiği sonucuna ulaşılmaktadır (Taberî, h.1422: VIII, 576-578; Zemahşerî, h. 1418: II, 278-278; Hazin, h. 1425: II, 67).

e) Kur'an'da "lisan" kavramının, bir uzuv (organ) olarak kötülük için mecazî anlamda kullanıldığı görülmektedir: *"Eğer sizi ele geçirecek olurlarsa, size düşman kesilirler, ellerini ve dillerini kötülükle size uzatırlar. Onlar sizin inkâr etmenizi içten arzu ederler"* (el-Mümtehine, 60/2). Âyette "dilin kötülükle uzatılması" ifadesiyle, müminlere karşı dostane görünen inkârcıların fırsat bulduklarında düşmanca tavır sergileyecekleri; ele geçirdiklerinde ise açık bir düşmanlık gösterecekleri, hatta öldürmeye varan saldırılarda bulunabilecekleri ve Rablerini inkâr edip kendileri gibi kâfir olmalarını arzu ettikleri olduğu ifade edilmektedir.

f) Kur'an'da "lisan" kavramı, yalnızca konuşma aracı olarak değil, mecazî ve ahlâkî anlamlar taşıyan bir unsur olarak da kullanılmaktadır. Âl-i İmrân sûresinin 78. Âyetinde: *"Ehl-i kitaptan bir gurup, okuduklarını kitaptan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip бүkerler. Halbuki okudukları Kitap'tan değildir. Söyledikleri Allah katından olmadığı halde: Bu Allah katındandır, derler. Onlar bile bile Allah'a iftira ediyorlar"* (Âl-i İmrân, 3/78) buyurulmaktadır. Âyette Yahûdîlerin bu davranışı, ilahî vahye ait olmayan sözlerin, anlam çarpıtması ve ekleme yoluyla vahiy gibi gösterilmesi ifade edilmektedir. Klasik müfessirlerin ekseriyeti, "dili eğip бүkme" fiilini metnin lafzını veya anlamını kasıtlı biçimde değiştirme, kitaba ekleme yapma ve ilahî olmayan ifadeleri Allah'a nispet etme şeklinde yorumlamışlardır (Taberî, h. 1422, V, 521-524; Kurtubî, h. 1427, V, 183). Bu bağlamda söz konusu ifade, Kur'an terminolojisinde bilinçli tahrifi ve vahyin sınırlarını aşan beşerî müdahaleyi eleştiren güçlü bir kavramsal uyarı niteliği taşımaktadır.

g) Kur'an'da "lisan" kavramı, bir şeyi vasıflandırması anlamında da kullanılmaktadır. Bu anlamda Nahl sûresinin 116. âyetinde: *"Dillerinizin yalan yere nitelendirmesi dolayısıyla şuna helal, buna haram demeyin. Çünkü Allah'a karşı yalan uydurmuş olursunuz. Şüphesiz Allah'a karşı yalan uyduranlar iflah olmazlar"* (el-Nahl, 16/116) buyurulmaktadır. Bu âyette yer alan "dillerinizin yalanı vasıflandırması" ifadesi, açıkça dil ile yalan söylemek anlamında kullanılmaktadır. Burada lisan, sadece bir iletişim aracı değil, aynı zamanda hüküm koyma ve değer atfetme vasıtası olarak da karşımıza çıkmaktadır (Taberî, h. 1422: 14/389-391).

İ) Kur'an'da "lisan" kavramı yalnızca dilin fiziki bir organ olarak kullanımını değil, bazı âyetlerde deyimse bir anlamı da ifade etmektedir. Buna göre "lisan", "sivri ve incitici söz söyleme" anlamında kullanılmaktadır. Ahzâb sûresinin 19. âyetinde bu kullanıma açık bir örnek yer almaktadır: *"(Geldikleri zaman da) size karşı pek hasistirler. Korku gelip çatıldığında ise ölüm baygınlığı*

çökmüş gibi gözleri dönerek sana bakarlar. Korku geçince de mala düşkünlük göstererek sizi sivri dilleriyle incitirler” (Ahzâb, 33/19). Âyette, münafıkların zor zamanlarda korkak ve çıkarıcı bir tutum sergiledikleri, tehlike ortadan kalktığı anda ise müminleri sert, kırıcı ve incitici sözlerle eleştirdikleri ifade edilmektedir (Taberî, h. 1322, V, 183; Zemahşerî, h. 1430, I, 178).

i) Kur'an'da “lisan” kavramı, bazı durumlarda bireyin iç dünyasıyla örtüşmeyen söylemlerin aracı olarak kullanılmaktadır. Bu duruma örnek olarak: “Onlar kalplerinde olmayı lisanlarıyla söylerler” (el-Feth, 48/11) âyeti gösterilebilir. Âyette, bedevilerin fiilî tutumları ile sözlü beyânları arasındaki uyumsuzluk olduğu ifade edilmektedir. Çünkü savaşa katılmamış olmalarına rağmen, kendilerini günahkâr konumunda göstererek özür beyânında bulunmaları ve istiğfar talep etmeleri, lisan yoluyla ortaya konan bir söylem olarak arz edilmektedir. Ancak bu söylemin içten bir pişmanlığa dayanmadığı; aksine onların savaşa katılmamakla doğru bir tercih yaptıklarına inandıkları anlaşılmaktadır. Âyet, söz ile niyet arasındaki ayrımı vurgulamakta ve lisanın, gerçeği yansıtmayan beyânların aracı olduğuna işaret etmektedir (Râzî, h. 1401: XXVII, 256; Kasımî, h. 1376: XV, 47–48).

k) Kur'an-ı Kerim'de “lisan” kavramı, vahyin muhatap kitlenin diliyle indirilmesini ve önceki ilahî kitapları tasdik edici niteliğini ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Buna örnek olarak el-Ahkâf sûresinin 12. Âyeti gösterilebilir: “Bu Kur'an, zulmedenleri uyararak ve iyilik yapanları müjdelemek üzere Arap lisanıyla indirilmiş, kendisinden öncekileri tasdik eden bir kitaptır” (el-Ahkaf, 46/12). Âyette Cenâb-ı Allah, Kur'an'dan önce İsrailoğulları için rehber ve rahmet olarak Hz. Musa'ya Tevrat'ın indirildiğini hatırlatmakta; Kur'an'ın ise Arapça olarak önceki ilahî kitapları tasdik eden, zalimleri uyaran ve salih amel işleyenleri müjdeleyen bir kitap olduğunu beyân etmektedir (Taberî, h. 1422: XXI, 133-135).

6. Hadislerde Lisan-ı kâlin Fayda ve Zararları

Hadis literatüründe lisanın insan davranışları üzerindeki belirleyici etkisine ve lisanın doğru söz kullanımının doğurduğu ahlâkî sorumluluğa işaret eden çok sayıda rivâyet yer almaktadır. Bu rivâyetler, dilin hem yarar hem de zarar üretebilen çift yönlü niteliğini vurgulaması bakımından İslâm ahlâk düşüncesinde merkezi bir konuma sahiptir. Bu bağlamda, insanı doğruluğa sevk edebileceği gibi yanlışlara da sürükleyebilen bir unsur olarak lisanın önemini ortaya koyan üç hadis-i şerif aşağıda özetlenmiştir:

1. Ashâb-ı Kirâm'dan Ebû Saîd el-Hudrî'nin naklettiği bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber, dilin diğer organlar üzerindeki yönlendirici mahiyetini şu ifadelerle açıklamaktadır: *إِذَا أَصْبَحَ ابْنُ آدَمَ فَإِنَّ الْأَعْضَاءَ كُلَّهَا تُكْفِّرُ اللَّسَانَ، فَيَقُولُونَ أَتَى اللَّهَ فِينَا، فَإِنَّمَا نَحْنُ بَكَ، فَإِنْ اسْتَقَمْتَ إِذَا أَصْبَحَ ابْنُ آدَمَ فَإِنَّ الْأَعْضَاءَ كُلَّهَا تُكْفِّرُ اللَّسَانَ، فَيَقُولُونَ أَتَى اللَّهَ فِينَا، فَإِنَّمَا نَحْنُ بَكَ، فَإِنْ اسْتَقَمْتَ* “Âdemoğlu sabah olduğunda bedenin bütün organları dile boyun eğ ve ona şöyle der: ‘Bizim hakkımızda Allah’tan kork; Çünkü bizim durumumuz sana bağlıdır. Sen doğru olursan biz de doğru oluruz; sen eğrilirsen biz de eğriliriz” (Tirmizî, “Zühd”, 57, Hadis No: 2403). Hadis-i şerifte, insanın ağızından çıkan her bir kelimenin hem kendisi hem de çevresi üzerinde olumlu ya da olumsuz bir etki bırakma potansiyeline sahip olduğu vurgulanmaktadır. Nitekim hadiste diğer organların lisana hitaben uyarıda bulunması, insanın söz ve ifâde dünyasının, davranışlarının bütününe yön veren merkezi bir fonksiyona sahip olduğuna işaret etmektedir.

2. Ashâb-ı Kirâm'dan Ebu Hureyre'nin rivâyet ettiği bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber: *قَالَ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: كُُلُّ الْعَبْدِ لِيَتَكَلَّمَ بِالْكَلِمَةِ مِنْ رِضْوَانِ اللَّهِ لَا يُلْقِي لَهَا بَلَاءً، يَرْفَعُهُ اللَّهُ بِهَا دَرَجَاتٍ، وَإِنَّ الْعَبْدَ لَيَتَكَلَّمُ بِالْكَلِمَةِ مِنْ سَخَطِ اللَّهِ لَا يُلْقِي لَهَا بَلَاءً، فَيُفَوِّي بِهَا فِي جَهَنَّمَ* “Kul (bazen), Allah'ın rızasına uygun olan bir kelamı (sözü), ehemmiyet vermeksizin sarfeder de Allah onun sebebiyle cennetteki derecesini yükseltir. Yine kul (bazen) Allah'ın hoşnutsuzluğuna sebep olan bir kelimeyi ehemmiyet vermeksizin sarfeder de Allah, o sebeple Onu cehenneme atar” (Buhârî, “Rikâk”, 23; Müslim, “Zühd”, 49; Tirmizî, “Zühd”, 10, Hadis No: 2315) buyurmuştur. Bu hadis-i şerif, lisanın insanın hem iç yönelişlerini hem de toplumsal ilişkilerini belirleyen asli unsurlardan biri olduğunu göstermektedir. Hadiste diğer organların lisana hitaben uyarıda bulunması, lisanın insanın söz ve ifâde dünyasının ve davranışlarının bütününe yön veren merkezi bir fonksiyona sahip olduğuna işaret etmektedir.

3. Ashâb-ı Kirâm'dan Ebû Hüreyre'nin aktardığı bir rivâyet te ise Hz. Peygamber, günahın alenileştirilmesinin mahiyetine dair önemli bir uyarıda bulunur. Hadis şöyle geçmektedir: *كُلُّ أُمَّتِي مُعَاوِيَ إِلَّا الْمُجَاهِرِينَ، وَإِنَّ مِنَ الْمَجَاهِرَةِ أَنْ يَعْمَلَ الرَّجُلُ بِاللَّيْلِ عَمَلًا، ثُمَّ يُصْبِحُ* “Ümmetimin tamamı affa mazhar olacaktır; ancak günahlarını alenileştirenler bunun dışındadır. Kişi geceleyin bir günah işler ve Cenâb-ı Allah o kimsenin günahını örter. Buna rağmen kişi sabahlandığında, ‘Ey falan! Dün gece şöyle şöyle yaptım’ diyerek işlediği fiili ifşa eder. Hâlbuki Rabbi gece boyunca onu örtmüşken o sabahleyin Allah'ın kendisi üzerindeki örtüsünü kaldırmış olur. İşte bu davranış, günahı alenileştirmenin bir türüdür” (Buhârî, “Edeb”, 60; Müslim, “Zühd”, 52 (2990). Hadisin metninde yer alan “mücâhere” kavramı, kişinin günahını açıkça söylemesi, yayması ya da işlediği günahı övünç vesilesi gibi sunması anlamlarını barındırmaktadır (Cevherî, h. 1430: 207; İsfahânî, trs: 208). Hz. Peygamber'in uyarısı, sadece günahın işlenmesi meselesiyle sınırlı değildir; asıl olarak üzerinde durulan husus, bireyin Allah tarafından

örtülen kusurunu kendisinin ifşa ederek ilahî örtüyü kaldırmasıdır. Bu durum hem kişinin manevî hâlini zedeler hem de toplumsal ahlâkın yozlaşmasına zemin hazırlar.

7. Lisan-ı hâl Anlam Çerçevesi

Sözlükte “değişme, dönüşme, durum ve tavır” gibi anlamlara gelen “أَلْحَالُ” “el-hâl” kelimesi Arapça’da “حَوْلَ” “havl” kökünden olup çoğulu أحوال “ahvâl” olarak gelir (Demirci, 1997: 216-218). Tasavvuf ehlinin ekseriyeti, kelimenin bu anlamından hareketle “hali” parlayıp, sönen ve sürekliliği olmayan şimşeğe benzetmiş ve “hal, isminden de anlaşılacağı üzere geçici bir şeydir” demişlerdir (Kuşeyrî, h. 438: 66). Hal; zikir, hüzn ve sevinç gibi durumlarda kalbe gelen şeye denir (Cebecioğlu, 2009: 100). Ancak köken itibarıyla “حَالُ” “hâl” kavramının “değişme, dönüşme” anlamındaki “حَوْلَ” “havl” ya da “yerleşme, konaklama” karışığı olan “حَوْلُ” “hulûl” kökünden geldiği konusunda görüş ayrılığı bulunmaktadır. “حَوْلَ” “havl” kökünden gelen anlam örgüsü içinde değişim olgusu ön plana çıkarken (İbn Esir, h. 1421; I, 243; İbn Manzûr, trs: XI, 171), “hulûl” “حَوْلُ” köküyle ilişkili gözükten boyut ise genellikle sürekli hareket halinde olma durumunu tasvir etmektedir (İbn Esir, h. 1421,1428; İbn Manzûr, trs: XI, 163; Tehanevî, h. 1316: 616-618). Sözlük temelindeki bu farklılığın taşıdığı önem, kavramın birinci durumda geçicilik ya da değişkenliğini, ikinci durumda ise süreklilik ya da değişmezliğini savunuların görüşlerini yansıttığının vurgulanmasında yatmaktadır. Ancak genellikle halin devamlılığı olmayan gelip geçici bir duygu olduğu kabul edilmiştir (Tehanevî, h. 1316: 612-617; Erginli, 2006: 308; Demirci, 1997: 216-218). Mutasavvıflar, hal sahibi olmanın önemini anlatmak için Ashâb-ı Kirâm’dan olan Hanzale b. Rabi ‘yi örnek verirler. Hanzale, Hz. Peygamber’in huzurunda iken cennet ve cehennemi gözüyle görüyormuş gibi bir hal yaşırdı, huzurdan ayrılınca da bu duyguları kaybolurdu. Bu durumdan yakınan Hanzale’ye Hz. Peygamber, bu tür hallerin zaman zaman meydana gelebileceğini, fakat devamlı olmayacağını ifade etmiştir (Müslim, “Tevbe”, no: 2750, IV, 2106).

Hâl kelimesinin sözlük anlamı “bir şeyin içinde bulunduğu şartların veya taşıdığı niteliklerin bütünü; durum, vaziyet; tutum, tavır” demektir (İbn Düreyd, trs: 624-626; Ma’Lûf, trs: 721; Mustafa vd., trs: 724; Ahmet Muhtar, h. 1429: III, 2009; TDK). “حَوْلَ” “havl” kökünden türeyen “الْحَالُ” “el-hâl” kelimesi, İslâmî literatürde ve bilhassa tasavvufta çeşitli ibare ve tamlamalarla karşımıza çıkmaktadır. Haller konusunda tasavvufta yapılan incelemeler sonucunda ulaşılan bilgilere göre “hal” kavramına “ilmihâl” veya “ilmi ahval” denir. Bir çeşit tasavvuf psikolojisi demek olan ilmihâl öneminden dolayı tasavvuf ilmiyle aynı anlamda kullanılır. Tasavvufi his ve heyecanların, mânevî hayatın ve rûhî sırların sözle anlatılmasını mümkün ve câiz görmeyen sûfiler bunları birbirine hal diliyle anlatırlar; başka bir ifâdeyle ulvî duyguların anlaşılabilmesi için yaşanmasının şart olduğunu belirtirler (Demirci, 1997: 217). Çünkü kişinin hal dili ile hareket, tavır ve yaşantısı birbiriyle uyumlu olması gerekir. Eğer kişinin “hal” dili ile “kâl dili” birbirini yalanlıyorsa o hal dilinin muhataba hiçbir fayda ve tesiri olmayacaktır. Kur’an-ı Kerim’de de bu şekil davrananlar kınanmış ve şöyle buyurulmuştur: “Siz Kitabı okuduğunuz halde, insanlara iyiliği emredip kendinizi unutup musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?” (el-Bakara, 44) ve “Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyi niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağınızı söylemeniz, Allah yanında şiddetli bir buğza sebep olur” (el-Saff, 61/23).

Hz. Peygamber’in tebliğ esnasında uygulamış olduğu “lisan-ı hâl” örnekliği, Kur’an-ı Kerim’de bir emir olarak karşımıza çıkmaktadır. İkiyüzlülük ve yalancılık kınanmış ve şöyle buyurulmuştur: “Öyleyse emrolunduğun gibi doğru ol; seninle beraber tevbe edenler de (doğru olsunlar), aşırı gitmeyiniz! Zira O, yaptıklarınızı görmektedir” (el-Hud, 11/112). Âyetin hitabı inancımızın ve yaşantımızın birbiriyle uyumlu olmasının ne kadar önemli olduğunu bize hatırlatmaktadır. Lisan-ı hâlin, lisan-ı kâlden daha tesirli ve insanlar üzerinde sözlü ifadeye kıyasla daha etkili olduğuna dair birkaç örnek vermekte fayda görmekteyiz:

a) Bu örneklerden biri, Hudeybiye Antlaşması’dır. Hudeybiye Antlaşması gereğince Ebû Cendel’in babasına teslim edilmesi ve umre ziyaretinin bir yıl sonraya ertelenmesi, Ashâb-ı Kirâm’ın üzülmüne neden olmuştur. Hz. Peygamber, üzgün olan Ashâb-ı Kirâm’a kurbanlarını kesmelerini ve saçlarını tıraş etmelerini buyurmuş; ancak ashop bu emre karşı sessiz kalmıştır. Bunun üzerine Ümmü Seleme’nin tavsiyesiyle Hz. Peygamber çadırından çıkarak kurbanını kesmiş ve saçını tıraş etmiştir. Hz. Peygamber’in bu davranışını gören Ashâb-ı Kirâm da hemen kalkarak kurbanlarını kesmiş ve saçlarını tıraş etmişlerdir (Tanrıkulu, 2021: 429-430).

b) İslâm’ın amansız düşmanlarından ve koyu bir Hristiyan olan Adi b. Hatem (ö.67/686) de Hz. Peygamber’in davranışlarından etkilenerek Müslüman olanlardandır. Hicret’in 9. yılında Hz. Peygamber’in, Hazret-i Ali’yi “Tay” kabilesinin putu olan “Fürs’ü” yıkmaya gönderdiğini öğrenen Adi, Şam’a kaçmıştı. Tay kabilesi üzerine gönderilen ve başarılı olan seriyyeye esir düşen Abdi’nin kız kardeşi “Sefane”ye çok iyi davranan Hz. Peygamber, Adiy’yi ikna edip getirmesi için onu serbest bırakmıştı. Kız kardeşi tarafından ikna edilen Adi b. Hatem, Medine’ye gelerek Müslüman olmasına vesile olan olayı şu şekilde anlatmaktadır:

“Hz. peygamber mescitte iken, oraya gittim. Kendisine selam verdiğimde. Bana: “Kimsiniz” buyurdu. Ben de “Adî b. Hatem’im” dedim. Hz. peygamber kalktı, beni evine davet etti. Yolda, zayıf yaşlı bir kadına rastladık. O kadın Hz. Peygamber’e bazı ihtiyaçlarının olduğunu

anlattı. Onunla ilgilendi ve ihtiyaçlarını halletti. Ben, onları seyrediyor ve içimden “Bu insan melik değildir” diyordum. Sonra Hz. Peygamber, beni evine götürdü, içi lifle dolu bir minderi oturacağı yere koydu. “Buraya oturun” buyurunca, ben de “Siz oturun” dedim. Bana tekrar oturmamı emredince oturdum. Kendisi yere oturdu, içimden “Vallahi melik olan bir insan böyle yapmaz. Bu melik değildir. Çok kerem sahibi bir kimsedir” dedim. Bana: “Ya Adî bin Hatem, Müslüman ol da selâmet bulasın” buyurdu. Ben, “Benim dinim vardır” dedim.” Hz. Peygamber, “Senin dinini senden daha iyi biliyorum. Sen Rakusiyye dininden değil misin? Kavminin dörtte bir ganimetini yemiyor musun? Bu senin dininde sana helâl değildir” buyurdu. Ben içimden “Vallahi, doğru söylüyor. Bilinmeyen şeyleri biliyor. Bu, peygamberdir” dedim. Hz. Peygamber, devam etti. “Ya Adî bin Hâtem, seni İslâm’a girmekten alıkoyan nedir? Allah’tan başka ilah var mı? Neden çekiniyorsun? Buyurdu. Ben bu kadar güzel yüzlü, tatlı sözlü bir kimse yalancı olamaz dedim. Hemen kelime-i şehadeti detirerek Müslüman oldum (İbn Kesir, h.1419: IV, 119; Yardım, 1988: I, 380; Tanrıkulu, 2021: 428-430).

c) Hz. Peygamberin, İslâm’a davet mektubunu Amr b. As’ın elinden alan “Umman” Kralı el-Culenda: “Bu ümmi peygamberin, emrettiği bir hayrı ilk önce kendisinin yapması, yasakladığı şeyi de ilk önce kendisinin terk etmesi, düşmana galip geldiğinde mağrur olmaması, yenildiğinde ağzından kötü sözlerin çıkmaması, sözlerine sadık kalması ve vaatlerini yerine getirmesi gibi tavır ve davranışları benim, onun hak peygamber olduğuna inanmama ve kelime-i şehadet getirmeme sebep oldu” (Ebu Gûdde, 2011: 68) diyerek Müslüman olmuştur.

Ayrıca Kur'an-ı Kerime bakıldığında, Cenâb-ı Allah ile kâinatta bulunan canlı ve cansız tüm varlıklar arasında “lisan-ı hâl” yoluyla gerçekleşen bir iletişime işaret eden çok sayıda âyetin bulunduğu görülmektedir. Kur'an'daki söz konusu âyetlerin iletişimin üç temel varlık grubu üzerinden ele alındığı anlaşılmaktadır:

Birinci grup, manevî (rûhânî) varlıklardır. Bu gruba melekler, cinler ve şeytanlar dâhil olup, Kur'an'da bu varlıkların ilâhî emir ve yasaklara verdikleri tepkiler, itaat veya isyan bağlamında “lisan-ı hâl” çerçevesinde ele alınmaktadır.

İkinci grup insanlardır. İnsan, akıl ve irade sahibi bir varlık olarak hem sözlü hem de hâl diliyle Allah ile ilişki kurabilmektedir. Kur'an'da insanın iman, ibadet, isyan ve teslimiyet gibi tutumları, lisan-ı hâlin en belirgin örnekleri arasında yer almaktadır.

Üçüncü grup ise diğer varlıklardır. Bu kapsamda hayvanlar gibi canlı varlıklar ile dağlar, gökler, yer ve diğer cansız varlıklar bulunmaktadır. Kur'an'da bu varlıkların Allah'ı tesbih ettikleri, O'na boyun eğdikleri ve ilâhî düzene uygun hareket ettikleri ifade edilmektedir. Bu durum, onların “lisan-ı hâl” ile ilâhî iradeye cevap verdiklerini göstermektedir. Bu iletişim biçimi, varlıkların yaratılış özelliklerine uygun olarak ortaya koydukları hâl, durum, davranış ve varoluşsal duruşlarıyla gerçekleşmektedir (Ateş, 1974: 309). Bunlardan:

1. Allah ile melekler arasında doğrudan bir iletişimin olduğu bizzat Kur'an-ı Kerim tarafından şöyle haber verilmektedir: “Hani, Rabbin meleklere, ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım’ demişti. Onlar, ‘Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacağın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz’ demişler, Allah da ‘Ben sizin bilmediğinizi bilirim’ demişti” (Bakara, 2/30). Kur'an-ı Kerim’de, Allah ile melekler arasındaki bu tür diyaloglar, meleklerin hâlini temsil yoluyla anlatan ve tasvir üslubunun gereği ifâdelerdir. Bunlar söz diliyle değil hâl diliyle olan konuşmalardır. Burada bahsi geçen hadise, insanın halife yapılacağını öğrenen meleklerin içinden geçen o andaki düşünceleri yansıtır (Yazır, 1979: 316-317; Ateş, 1982: 54-56; Deniz, 2011: 95-97). Kur'an'da, bu diyaloga benzer başka diyalogların da geçtiği görülmektedir. Örneğin: “Sonra duman (gaz) halinde bulunan göğe yöneldi, ona ve arza: ‘İsteyerek veya istemeyerek (buyruğuma) gelin’ dedi. ‘İsteyerek (buyruğuna) geldik’ dediler” (el-Fussilet, 41/11), Tufan suyunu: “Ey yer, suyunu yut ve ey gök suyunu tut!” (el-Hûd, 21/44), Hz. İbrahim ateşine: “Ey ateş! İbrahim için serinlik ve esenlik ol!” (el-Enbiya, 21/69) ve dağlara: “Ey dağlar ve kuşlar! Onunla (Hz. Davud’a) beraber tesbih edin” (el-Sebe, 24/10) buyurulmuştur. Burada göğün ve yerin konuşması, sözlü bir konuşma değil Allah'ın iradesine saygıyla uyduklarını belirten durum konuşmalarıdır. Burada harf ve söz yoktur. Fakat akıllı kıt olan, bunun manasını anlayabilmek için göğe, arza bir hayat, akıl ve konuşma takdir etmeğe kalkar. Oysa burada ne harf var ne de ses vardır. Bu bir hal dilidir. Çünkü Allah'ın konuşması, harf ve sese muhtaç değildir. Buna nefsi kelâm (içten geçen düşünce, konuşma) denir (Ateş, 1988: 322). Burada Cenâb-ı Allah'ın yerden ve gökten istediği şey, her ikisinin de kendilerine yüklenen görevlerinin gereğini yerine getirmesidir (Diyanet Vakıf Meali, komisyon: 2023). Ayrıca İsrâ sûresinin 44. Âyetinde: “Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan her şey O'nu tesbih eder. O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız. O, halimdir, bağışlayıcıdır” buyurulmaktadır. Âyette geçen varlıkların Allah'a olan övgüleri söz dili ile değil hal dili ile olmaktadır (Razî, h. 1401: XX. 219-221; Müsait, (trs). 545).

2. Allah ile cinler topluluğu arasındaki diyaloga temas eden âyetlerden biri şöyle geçmektedir: “(Allah), onların hepsini topladığı gün, cinlere: ‘Ey cin topluluğu! İnsanların çoğunu yoldan çıkardınız’ der. İnsanlardan cinlerin dostu olanlar da şöyle derler: ‘Rabbimiz! Biz birbirimizden faydalandık. Nihayet bize tayin ettiğin vademize ulaştık.’ Allah da: ‘Sizin durağınız cehennemdir. Orada, Allah'ın dilemesi

müstesna, ebedi olarak kalacaksınız'der. Şüphesiz Rabbin hikmet sahibidir, her şeyi bilendir" (el-En'âm, VI, 128). Bu âyet, insan ve cin etkileşiminin sorumluluk boyutuna ve ahiret perspektifine dikkat çekmektedir (Zemahşerî, h. 1418: II, 395).

3. Cenâb-ı Allah'ın, "Ey İblis! Secde edenlerle birlikte olmayışının sebebi nedir? sorusuna karşılık İblis, 'kuru bir çamurdan şekillendirilmiş kara balçıktan yaratılan bir insana secde etmeyeceğini" (el-Hicr, XV, 32-35) ifade etmiştir. Allah ile şeytan arasındaki iletişime temas eden bu âyette, İblis'in secde emrine karşı çıkışı ve bunun gerekçesi ele alınmıştır. Bu itiraz üzerine Allah, İblis'e bulunduğu yerden çıkmasını emretmiş, onun kovulduğunu bildirmiş ve kıyamet gününe kadar lanetin onun üzerine olduğunu belirtmiştir (Merâğî, h. 1365: XIV, 32-33; İbn Kesir, h.1421, VIII, 256-257).

8. Sonuç

Bir iletişim aracı olarak "lisan", Allah'ın insana bahşettiği en seçkin ve anlam yüklü nimetlerden biridir. Kur'an-ı Kerîm ve hadis literatüründe "lisan" kavramına yapılan vurgular, lisanın yalnızca sözlü ifade aracı olmanın ötesinde, ilahî mesajın muhataba ulaştırılmasında temel bir vasıta olduğunu ortaya koymaktadır. Kur'an'da lisan olgusu; vahyin Arapça olarak indirilmesi, farklı lehçe ve okuyuşlara imkân tanınması, dillerin çeşitliliğinin ilahî sünnetin bir tezahürü olarak sunulması ve her peygamberin kendi kavminin lisanıyla gönderilmesi gibi ana temalar etrafında ele alınmaktadır. Bu çerçevede, lisanın hem lisan-ı kâl hem de lisan-ı hâl boyutlarıyla insanın sorumluluk alanını kuşattığını göstermekte; lisanın yalnızca söylenen sözlerden ibaret olmadığını, aynı zamanda yaşanan ve temsil edilen bir hakikat olduğunu ortaya koymaktadır.

Kur'an-ı Kerim, insanların tanışıp kaynaşmaları için farklı kabileler ve topluluklar hâlinde yaratıldıklarını vurgulamakta ve bu sürecin temel iletişim vasıtası olarak lisanı ön plana çıkarmaktadır. Bu yönüyle bütün diller, Allah'ın varlığına ve kudretine işaret eden birer âyet niteliği taşımaktadır. Kur'an'da "lisan" kavramının fiziki bir organ olarak dil, iletişim aracı olarak dil ve bunun ötesinde lügat, beyân ve övgü gibi anlam katmanlarıyla kullanılması, kavramın zengin ve çok boyutlu bir muhtevaya sahip olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada lisan kavramının lisan-ı kâl ve lisan-ı hâl şeklinde iki ana başlık altında ele alınması; lisan-ı kâlin sözlü ifade alanındaki anlam zenginliğinin ve Kur'an'da "kavl" kavramı etrafında şekillenen ahlâkî ve ilahî ilkelerin değerlendirilmesi, güzel ve kötü sıfatlarla nitelendirilen kavl terkipleri üzerinden lisanın sorumluluk bilincini nasıl inşa ettiğini bütüncül bir perspektifle ortaya koymaktadır.

Lisan-ı hâl, kişinin sözle ifade edemediği iç dünyasını hâl, tavır ve davranışları aracılığıyla muhataplarına yansıtan temel bir iletişim biçimi olarak belirginleşmektedir. Kur'an-ı Kerîm'in genel üslubu ve Hz. Peygamber'in tebliğ metoduna dair değerlendirmeler, sözsüz iletişimin birçok durumda sözlü ifadeden daha etkili ve kalıcı bir mahiyet taşıdığını göstermektedir. Bu yönüyle lisan-ı hâl, tebliğ ve temsil bağlamında lisan-ı kâl nazaran daha derin ve tesirli bir işlev üstlenmektedir.

Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de Cenâb-ı Allah'ın mahiyeti insan idrakini aşan bir tarzda farklı varlıklara yönelttiği ilahî hitaplar, lisan-ı hâl kavramının anlam alanının son derece geniş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda lisan-ı hâl, yalnızca bilinç ve irade sahibi varlıkların sözsüz iletişimiyle sınırlı kalmamakta; varlıkların yaratılış özellikleri, konumları ve ilahî iradeye mutlak itaatleri üzerinden tezahür eden metafizik bir iletişim boyutunu da içermektedir.

Hülasa olarak lisan, hem lisan-ı kâl hem de lisan-ı hâl boyutlarıyla insanın varlık ve değer tasavvurunu kuşatan çok yönlü bir mahiyet arz etmekte olup, Kur'an perspektifinde lisan yalnızca söylenen sözlerden ibaret değil, yaşanan ve temsil edilen bir hakikat olarak ilahî mesajın aktarılmasında temel bir vasıta olarak temayüz etmektedir; bu çerçevede ortaya konulan bu bütüncül çalışmanın, bundan sonra bu sahada yapılacak ilmi çalışmalara mütevazı da olsa ışık tutacağı ümit ve temennisini taşımaktayız

Kaynakça

- Abdûlbaki, M. F. (1945). *el-Mu'cemül-Mufehres, li Elfâzi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-Misriyye.
- Ahmet Muhtar. (h. 1429). *Mu'cemu'l-Lugati'l Arabiyyeti'l Muâsıra*. Kahire: Alemlî'l-Kutub.
- Ahtarî, M. Ş. (h.1292). *Ahter-yi Kebir*. İstanbul: Ali Bey Matbaası.
- Aksan, D. (2003). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları.
- Alûsî, M. (h.1353). *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsiri'l-Kur'ân-il-'azîm ve's-Sab'i'l-Mesânî*. Beyrut: Dâru'l-İhyai't-Turasi'l-Arabi.
- Ateş, S. (1974). *İşârî Tefsir Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Ateş, S. (1988). *Yüce Kur'an'ın çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Beydâvî, N. (h.1418). *Envaru't-Tenzil Esrârü't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-İhyai't-Turasi'l-Arabi.
- Buhârî, (1422/2001). *el-Câmiu's-sahih*. (Nşr.: Muhammed Zühreir b. Naşr). Dımeşk: Daru Tavkiu'n-Necat.
- Cebecioğlu, E. (2004). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. (3.bs). İstanbul: Erkam Matbaacılık.
- Cevherî, İ. (h. 1430). *es-Sihâh Tacu'l-Luğa ve Sihahu'l-'Arabiyye*. Kahire: Daru'l-Hadis.
- Çelik, A. (Aralık 2018). Kâinata Hikmet Nazarıyla Bakmak: Ma'arif-Name'den Lisân-i Hâl Örnekleri. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan Özel Sayısı, 560–580.
- Demir, Z. (2022). Kur'an'ın Bütünlüğünde Kullanılan Kavı/Söz Terkiplerinin Mahiyeti ve Bunların Kutsal Kitab'a 'Arzı. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 22 (2), 911-936.
- Demirci, M. (1997). "Adi b. Hatem". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (XV, 216-218). İstanbul: TDV Yayınları.
- Deniz, G. (2011). Kur'an'a Göre Hz. Âdem'in Serüveni. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 22 (2), 89-105.
- Ebû Dâvûd. (1413/1992). *Sünenü Ebî Dâvûd*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ebû Gudde, A. (2021). *H. Muhammed ve Öğretim Metotları*, (Trc. Evliya Yıldırım), İstanbul: Yasin Yayınevi.
- Ebû Hayyân, M. (h.1413). *el-Bahru'l-Muhit*. Beyrut: Daru'l-Küttübi'l-İlmiyye.
- Ebû Zehre, M. (trs.) *Zehretu't-Tefasir*. Kahire: Daru'l-Fikril-Arabî.
- Ebüssuûd, (trs). *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru'l-İhyai't-Turasi'l-Arabi.
- el-Kinûcî, (1428). *Fethul-beyan fi Mekasidil-Kur'ân*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- en-Nahas, M. (1429). *İrabu'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru'l-Marife.
- Erginli, Z. (2006). "Hâl". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, ((XXX1, 13-16). Ankara: TDV Yayınları.
- es-Sa 'lebî, (trs.) *Kıssasü'l-Enbiya, (Arâisü'l-Mecâlis)*. Beyrut: El-Mektebetü'l-Sakafiye.
- Fîrûzâbâdî, (h.1412). *Besâ'ir Zevî't-Temyîz fi Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. Beyrut: Daru'l-Küttübi'l-İlmiyye.
- Görmez, M. (2021). Davet Dili ve Üslûbu. Mehmet Nurullah Aktaş vd. (Ed.), *Davet Dili* içinde (13-24), Batman: Mütercim Yayınevi.
- Hacı, Ö. (Mart 2018). Kur'an'da Lisan Kavramı ve Lisanın Kökeni. *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*. (65), 293-303.
- Halil b. Ahmed, (1424). *Kitâbi'l-'Ayn*. (Thk. Abdülhamid Hendâvî). Beyrut: Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye.
- Aydın, H. (2009). *Kur'an'da Tesbih Bağlamında Kâinatı Şuur (Bilinçli bir evrende mi yaşıyoruz? Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1–20.
- Hâzin, A. (h.1425). *Tefsiru'l-Hâzin*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye.
- Ünal, Y. (Temmuz-Aralık 2012). *Tesbih Kavramı Üzerine. Dini Araştırmalar*, 15 (41), 163--184.
- İbn Âşûr, T. (1984). *Tefsiru et-Tahrir ve't-Tenvîr*. Tunus: ed-Dâru'l-Tünesiye li'n-Neşr.
- İbn Düreyd, (trs). *Cemheretu'l-Luğa*. (Thk. Remzi Münir Ba'lebekî), Beyrut: Daru'l İlmi ve'l-Melâyin.
- İbn Kesir, İ. (h.1421). *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-'Azim*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye.
- İbn Mâce, M. (2012). *es-Sünen*. (Çev. Haydar Hatipoğlu). İstanbul: Kahraman Yayınları.
- İbn Manzûr, C. M. (trs). *Lisanu'l-'Arab*. Beyrut: Daru'l-Sadr.
- İbnü'l-Esir, (1421). *En-Nihaye fi Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser*. Riyad: Daru İbnu'l Cevziyye,
- İsfahânî, R. (trs). *el-Müfredat fi Ğaribi'l- Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- İsmail, A. (2011). *Kur'an Perspektifinden Dillerin Kökeni Meselesi. Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11 (3), 95-115.
- Kanarya, B. (2019). *Kur'an ve Hadislerde "Dil" Olgusuna Genel Bir Bakış. Diyanet İlmî Dergi*, 55 (1), 13-36.
- Karaman, H. (2020). *Kur'an yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karasakal, Ş. (2021). Kur'an'da Davet Üslubu ve Söz Çeşitleri. Mehmet Nurullah Aktaş vd. (Ed.), *Davet Dili* içinde (91-118), Batman: Mütercim Yayınevi.
- Kasımî, M. C. (h. 1376). *Tefsiru'l-Kasımî (el-Müsemma Mehâsinü't-Te'vîl)*. Beyrut: Dâru'l İhyai't-Kutubu'l-'Arabiyye.
- Kinûcî, S. H. (h. 1416). *Fethul-Beyân fi Mekasid'il-Kur'ân*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- Kiraz, C. (2006). *Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allah'ı Tesbih Etmesi. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (2), 309-342.
- Kurtubî, (h.1427). *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.

- Kuşeyrî, A. (h. 438). *er-Risaletü'l-Kuşeyrîye*. Kahire: Daru'l-tıbbâ'ati'l-amire.
- Ma'lûf, L. (trs.). *el-Müncit*. Beyrut: Kasolikya Matbaası.
- Mâtürîdî, M. (2007). *Te'vilâtü'l-Kur'an*. İstanbul: Mizan Yayınevi.
- Merâğî, A. M. (1365). *Tefsiru'l-Merâğî*. Mısır: Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evladihi.
- Meylanî, M. (1324). *Şerhu Muğni*. İstanbul: Alkaya Matbaası.
- Mustafa, İ. vd., (trs.). *el-Mu'cemül-Vasit*. Beyrut: Yayın yeri yok.
- Müsait, T., M. (trs.). *et-Tefsiru-Lügavî Lil Qur'âni'l-Kerim*. Riyad: Daru İbnu'l-Cevziye.
- Müslim, (h. 1374). *Sahihu Müslim*. Mısır: Dâru'l İhyai'l-Kutubi'l-'Arabiyye.
- Nesefî, A. (1419). *Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*. Beyrut: Daru'l Kelime'ti-Tayyib.
- Peterson, B. (Haziran 2009). Dilin Evrimi. *Bilim ve Teknik Dergisi*, (499), 56-61.
- Razî, (1149). *el-Mahsul fi ilmi Usulül Fıkh*. (Thk. Cabir Feyyaz el 'Alevânî), Müessesetu'r-Risale.
- Râzî, F. (h.1401). *Mefâtihu'l Ğayb*. Beyrut: Daru'l Fikr.
- Sabûnî, (h. 1402). *Safvetu't-Tefasir*. Beyrut: Daru'l-Qur'âni'l kerim.
- Sa'lebî, (trs.). *Kıssasü'l-Enbiya*. Beyrut: El-Mektebetü'l Sukafiyye.
- Taberî, (h. 1422). *Câmi'u'l-Beyân, an Tevîli-Ayi'l Kur'an*. Kahire: Müessesetu'r-Risale.
- Tanrikulu, A. (2021). Lisan-ı Hal ile Davet. Mehmet Nurullah Aktaş vd. (Ed.), *Davet Dili* içinde (423-434), Batman: Mütercim Yayınevi.
- Tehanevî, M. A. (h.1416). *Keşşâfu Istılâhâtü'l-fünûn ve'l-'ulûm*. Beyrut: Yayın Yeri Yok.
- Tirmizî, (1988). *el-Câmi'u'l-Kebîr Sünenü't-Tirmizî*. Beyrut: Dâru'l-Ğaribi'l-İslâm.
- Tirmizî, H. (2009). *Beyânu'l farkı beyne's-Sadri ve'l Kalbi ve'l Fuâdi ve'l-Lübbi*. (Haz. Yûsuf Velid Merî). Ürdün: Müessesetu Alil beyti'l-Melekiye lil Fikril İslâmî.
- Yardı, A. (1988). "Adî b. Hâtem". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, (I, 380). İstanbul: TDV Yayınları.
- Ünal, Y. *Tesbih Kavramı Üzerine Dini Ara tirmalar*, (Aralık 2012, 15, (41), 163 184.
- Yazır, M. H. (1979). *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım.
- Zemahşerî, Ö. (h. 1418). *el-Keşşâf'an Hakâiki Ğavâmidü't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Akâvili fi Vucûhi't-Te'vil*. Beyrut: Daru'l-Küttübi'l-'Arâbî,